January, 2020
Volume-4, Issue-7

ISSN 2456-558X

HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CHIEF EDITOR
Dr. Rajeshkumar A. Shrimali
Assistant Professor
Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

CO-EDITOR
P. R. Sharma

HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH

ISSN: 2456-558X

Multi Disciplinary and Peer-Reviewed Research Journal in India

Chief Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

(M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)

Assistant Professor,
Shree H.S.Shah college of commerce, modasa,
Dist-Arrvalli, Gujarat, India

CO-Editor

P R SHARMA

(M.A., B.ed.,NET.,M.phil)

Assistant Professor,
Shree M.B.Patel Science College, Anand, Gujarat, India

PUBLISHED BY

http://www.hemchandracharyaejournal.com/

HEAD QUARTER

INTERNATIONAL PUBLISHING HOUSE

At. & Post. Chaveli,

Ta-Chansma, Dist-Patan, North Gujarat, India, Asia

Chief Editor

Managing Editors

Prof. Parimal M. Upadhyay
Assistant Professor, G.E.S Class-II
(R.C Commerce College, Ahmedabad)
Email to :- parimal.upadhyay28@gmail.com

Prof. D.K.Bhoya
Associate Professor in Gujarati
(Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar, Dist- Sabarkantha)
Email to dkbhoya@gmail.com

Prof. Bhavin S. Shah
Assistant Professor in Accountancy, G.E.S Class-II
(Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)
Email to :-bhavinshahbhavin@gmail.com

Prof. Dr. Omprakash H. Shukla
Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II
(Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)
Email to :-shuklaom@gmail.com

Prof. Milind Solanki
Assistant Professor,
DEPARTMENT OF ENGLISH
K.S.K.V KACHCH UNIVERSITY, BHUJ
DIST- KACHCHH BHUJ
Email to :- milindsolanki@gmail.com

Prof. Yagnesh Dhoriya
Assistant Professor,
DEPARTMENT OF ENGLISH
TOLANI ARTS COLLEGE, ANJAR
DIST- KACHCHH BHUJ
Email to yagneshdhoriya@gmail.com

REVIEWERS

(PEER REVIEWED COMMITTEE)

The following Experts are working as a guide in M.Phil and Ph.D Degree. They are provide their service in our shanti e journal of research at free of cost. Papers published only after review through their important guidance, advice correction and required instructions.

Name	Designation
Dr.devjibhai maru (Assistant Professor Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.)	Chief in sociology
Dr.Mahendrakumar A.Dave (Associate Professor, Shree Somanath Sanskrit University-Veraval)	Chief in Sanskrit
Dr.Parvinsinh R.Chauhan (Associate Professor, Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.)	Chief in Hindi
Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya (Assistant Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Chemistry
Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh (Associate Professor, P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.)	Chief in History
Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari (Associate Professor, Faculty of physical education and sports science, Gujarat vidyapith, sadara, Gandhinagar)	Chief in Physical Education
Dr.C.M.Thakkar (Principal, T.A. Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College,Radhanpur,Patan.)	Chief in Commerce
Dr.Samyak M Makwana (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Psychology
Dr.IROS Vaja(Associate Professor, M.V.M Arts College Rajkot)	Chief in English
Dr.Hemaben Jikadra(Associate Professor, Gujarat Arts & Science College(Aft) Ellishbredge Ahemdabad)	Chief in Political Science
Pro. Ramesh L.Deshmukh (Associate Professor, Tolani Arts & Science College Aadipur)	Chief in Gujarati

Dr.C.S.Zala (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Economics
Dr. Bhargav Dave, RPT, DPT(UC), MPT (LLU) 2804 Field Hollow Dr, Pearland, Texas 77584. Contact no: (248) 416-3221 Fax: (888) 789-2329 E-mail: pt.davebhargav@gmail.com New York Physical Therapy license Number: 033650 Michigan Physical Therapy license Number: 5501015759 Texas Physical Therapy license Number: 1217440	Chief in Physiotherapy (International)

"HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH" is a Bi-Annual based Research Journal.

Copy Right, JANUARY- 2020, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
- **"HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH" holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles "HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH" holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
- **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of "HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH". The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
- **All efforts are made to ensure that the published information is correct. "HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH" is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**

ISSN 2456-558X

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global hut due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research , are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Chief-Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH

JANUARY :- 2020, VOLUME-4, ISSUE-7

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	કાલિદાસ ના નાટકોમાં સમાજ - ડો.ઉર્વશી એચ.પટેલ	1-3
2.	'दृक्'– આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યની ઉત્તમ પત્રિકા - ડો. સંજય પંડ્યા	4-7
3.	Resistance and Representation : A Critical Study of Gujarati Dalit Novel 'Aganjal' - Meghana Dalwaniya	8-13
4.	ગુજરાત રાજ્યની વિવિધ વિશ્વવિદ્યાલયની કોલેજોના શારીરિક શિક્ષણના અધ્યાપકશ્રીઓની વિવિધ ઉંમર જૂથ પ્રમાણે વજન અને ઓક્સિજન ગ્રહણ કરવાની ક્ષમતાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ - રોહનકુમાર કે. સોલંકી	14-19
5.	काव्यस्य आत्मा ध्वनि-दार्शनिक आधारित - रामभाई वी. बाकु	20-25

Sr.	Title	Page
6.	શિવ મહિમા - હરીશચંદ્ર કિરીટકુમાર ભટ્ટ	26-34
7.	ભારતનું અંદાજપત્ર: એક પરિચય. - સુમિતભાઈ આર. દંતાણી	35-38
8.	"DALIT POEMS'INTERPRETATION KEEPING IN VIEW FRANTZ FANON'S BOOK 'BLACK SKIN WHITE MASK" -PARVANI R.SHARMA	39-43
9.	પૂર્વમીમાંસા વિષયક પ્રસિદ્ધ આચાર્યોના વિચાર-વિવેચન - ઠક્કર ઈશિતા જયેશકુમાર	44-52
10.	Human Resource Accounting: In Modern Edge - Prajapati Jitendrakumar Prahladbhai	53-62
11.	ડૉ.આંબેડકરના સમાજિક વિચારોમાં ભારતીય બંધારણ - જાદવ દિવ્યાબેન પ્રવિણભાઈ	63-68
12.	Relationship between Economic development and Financial system. – Dr. Vinod Meena	69-76

1

કાલિદાસ ના નાટકોમાં સમાજ

લેખક – ડો.ઉર્વશી એચ.પટેલ
સંસ્કૃત વિભાગ
કે.આર.કટારા આટર્સ કોલેજ, શામળાજી

વ્યાસ ,વાલ્મીકી અને કાલિદાસ ભારતીય પ્રકૃતિના ઉદગાતા છે.વ્યાસ વાસ્તવવાદી છે તો વાલ્મીકી આદર્શવાદી છે. જીવન કેવું છે તે વ્યાસ કહેછે,તો જીવન કેવું હોવું જોઈએ તે વાલ્મીકી કહે છે.બે મહર્ષિમાંથી પ્રેરણા લઇ કાલિદાસે પોતાનો અક્ષરદેહ ઘડ્યો છે.વાસ્તવવાદ અને આદર્શવાદનો સમન્વય કાલિદાસની નાટ્યકૃતિઓમાં જોવા મળે છે.કાલિદાસ ગુપ્તકાળનો સર્જક છે.તે સમયે સસ્કારીતા તેની પરાકાષ્ઠાએ પહોચી હતી.શાસ્ત્રોઆકૃતીબધ્ધ થઇ ગયા હતા.જીવનની પરિપાટી સ્થિરતા પકડતી હતી.સમાજમાં રૂઢીની પકડ વધી હતી.કાલિદાસ આવા પરમ્પરાવાદી સમાજનો પ્રતિનિધિ છે.તેનામાં સમાજ પરિવર્તનનો જુસ્સો નથી.તેણેકલાના માધ્યમદ્વારા આવા રૂઢીચુસ્ત સમાજની પરંપરાઓ,ખ્યાલો અને મુલ્યોને વાચા આપી છે.તે સમયે સમાજને અતિ પ્રાકૃતિક બળોમાં શ્રદ્ધા હતી.આથી કાલિદાસની બે કૃતિઓમાં દેવીપરીબળ સહજ રીતે આવે છે. ટૂકમાં કાલિદાસ તેના સમયના સમાજનો ઉતમ વાચક છે.

કાલિદાસ પોતાના નાટકોનું વસ્તુ ઈતિહાસ ,પુરાણ અને મહાભારત જેવી કૃતિઓમાંથી પસંદ કરે છે.જોકે ,તેની રજૂઆત પૂર્ણતયા મોલિક હોય છે.માલ્વિકાગ્નીમિત્ર નું કથાનક શુંગવંશના રાજા અગ્નિમિત્ર ના જીવનની એતિહાસીક ઘટના રજુ કરે છે.આ નાટક દરબારી જીવનનું હળવું નાટક છે.વિક્રમોર્વશીયમ્ નું કથાવસ્તુ દેવાંગના ઉર્વશી અને રાજવી પુરુરવાની પ્રેમકથા વેદકાળથી ભારતીય માનસ પર છવાઈછે.બે અસમાન પરિસ્થિતિમાં રહેલા પ્રેમીઓનો પ્રણય ઇન્દ્રની કૃપાથી પૂર્ણતાને પામે છે.દુષ્યંત અને શકુંતલાની પ્રણયકથા મહાભારતના ઉપાખ્યાન માં આવે છે. કાલિદાસે દુર્વાસાના શ્રાપના આયોજન દ્વારા નાયક-નાયિકાને અપવાદ્પૂર્ણ પરીસ્થીતી માંથી બચાવ્યા છે.

કાલિદાસની પાત્રસૃસ્ટી જીવન જેટલી વિશાળ છે.તેના નાયકોમાં દુષ્યંત અને પુરુરવા ધીરોદાત છે.પુરુરવા તો યુદ્ધમાં ઇન્દ્રનો સહાયક છે.જયારે અગ્નીમિત્ર વિલાસી ,કામી અને ડરપોક છે. ઉર્વશી માનુષી ભાવોથી પીડાતી દેવાંગના છે.શકુંતલા મૂતિમત સ્ત્રિયા છે.આ બન્ને નાયીકાઓ કરતા માલવિકા નબળીછે.

કાલીદાસને માનવજીવનના વિવિધ રંગોમાંથી પ્રણયનો ગુલાબી રંગ પસંદ છે.તેના નાટકોમાં પ્રણય પ્રધાન વિષય છે.જોકે, કાલિદાસ પ્રણયને બાધારૂપ બનાવે છે. પ્રણયપથ કાંટાડો છે, તેની પ્રતીતિ

તેના દરેક નાટકમાં થાય છે. શાકુંતલમાં દુષ્યંતપ્રેમમાં ડુબીને સમષ્ટિને ભૂલ્યો અને શકુંતલા વ્યષ્ટિને ભૂલી,તેથી કવિએ શાપના આયોજન દ્વારા તેમનામાં ઔચિત્ય આણ્યું .વ્યક્તિ પોતાના ધર્મને અવગણીને વાસનાનો ભોગ બને તો કાલિદાસ તેણે દંડ પાત્ર ગણે છે. વિક્રમોર્વશીયમ્ માં પ્રણયના ઘેનમાં ઈર્ષાથી વ્યાકુળ થયેલી ઉર્વશી કાર્તિકેયના વનમાં પ્રવેશી ,પરિણામે લતારૂપે પરિણીત થઇ. કાલીદાસને ધર્મથી અવિરુદ્ધ કામ સ્વીકાર્ય નથી. કાલિદાસના નાટકોમાં પ્રણય અને રાજધર્મનો સઘર્ષ પણ જોવા મળે છે.શાકુંતલમાં તેનું દર્શન થાય છે.માંલ્વીકાગ્નીમીત્રમાં નિતાંત પ્રેમનું ઉર્ધ્વીકરણ કરાયું છે. તેમાં સ્થૂળ પરથી સુક્ષ્મ પ્રેમ તરફની ગતી છે.

કાલિદાસ નિસર્ગનો કવિ છે.વિક્રમોર્વશીયમ્ અને શાકુંતલમાં તેનો પ્રકૃતિ વૈભવ છલકાયો છે. તે પ્રકૃતિને સજીવરૂપે આલેખે છે. તેથી આ બન્ને કુર્તિઓમાં પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિની જીવંત સૃષ્ટી આલેખાઈ છે. તે સાક્ષાત બોલતા હોય તેવી પ્રતીતિ થાય છે. કાલિદાસ પ્રકૃતિને માનવ ભાવનાનો પડઘો પાડે તે રીતે રજુ કરે છે.કાલિદાસ વિદાયવેળાએ નિરવ પ્રકૃતિ અને શાંત હરણાઓની રજૂઆત પ્રકૃતિની આલેખન કરે છે. અને તેના તત્વોમાં ઉર્વશી ની ભાળ મેળવવાનો પ્રયાસ કરે છે. પ્રકૃતિનું સમ્પૂર્ણ સજીવારોપણ કાલિદાસના નાટકોમાં વધુ પડતા માનવીય અને હૃદયસ્પશી બનાવે છે. કાલિદાસ પ્રકુતિના માંધ્યમથી પ્રણયને સંસ્કારે છે.

સંઘર્ષ નાટકનો પ્રાણ છે. કાલિદાસે માલ્વિકાગ્નીમીત્ર માં માનવીય સંઘર્ષની કથા આલેખી છે. જયારે અન્ય બે નાટકોમાં માનવ અને દેવના સંઘર્ષનું આયોજન કર્યું છે. માનવીની પ્રબળતમ મનોકામના દેવકુપા વગર પરિપૂર્ણ થતી નથી. એ ભાવના આ નાટકોમાં જોવા મળે છે. જીવનમાં પ્રગટતી સકુચિતતા અને સંકીર્ણતાને કાલિદાસ શાપયોગ્ય ગણે છે. તેમાંથી જ માનવ અને દેવનો સંઘર્ષ પેદા થાય છે. વિક્રમોર્વશીયમ્ માં ભરતના નાટકમાં ઉર્વશી નાટય પાઠ ભૂલી પ્રેમીના સસ્મરણોમાં દુબી , પરિણામે શાપનો ભોગ બની. શકુંતલા પણ દુર્વાસાના સ્વાગત વખતે અસાવધ બની પ્રેમની દુનિયામાં ખોવાઈ ,પરિણામે શાપનો ભોગ બની. જોકે, આ શાપ સરવાળે આશીર્વાદરૂપ પુરવાર થયો. કાલિદાસ અમંગલમય શાપ દ્વારા થોડી હાની પેદા કરી ,પાત્રોનીઉન્નતી સાધે છે. આ પાત્રો પણ માનવજીવન માટેના આદર્શોના ઘડવેયા છે. શાકુંતલમાં કવિએ સત્યનો સત્ય સાથેનો સંઘર્ષ નીરુપ્યો છે. પરંતુ બન્ને પક્ષો સાચા હોય છતા તેમને સહન કરવું પડે છે. જેમાં વિધિની વક્રતા જોવા મળે છે.આ સ્થિતિમાં સાચા કરુણ નું દર્શન થાય છે. કાલિદાસના સંઘર્ષનો અંત મંગલ માં આવે છે. તેમની ત્રણેય નાટ્ય કૃતિઓ સુખાંતે પૂર્ણ થાય છે.

કાલિદાસ રસરાજ શૃંગાર નો કવીશ્વર છે. તે ઇન્દ્રિયોના લાલનપાલનનો કવી છે. જયદેવે તો તેને કવિતા કામિનીનો વિલાસ કહ્યો છે. અણીશુધ્ધતા અને એચીત્યના આગ્રહી કાલિદાસના નાટકોમાં કવિતા ભાવપૂર્ણ તા આણી આપે છે. તેના નાટકોના પધોમાં ઉંચીક્ષનું ઊર્મિ તત્વ જોવા મળે છે. શાકુંતલમ અને વિક્રમોર્વશીયમ્ ની કવિતા હૃદયસ્પર્શી છે. આ રીતે કાલિદાસના નાટકોમાં સમાજની વાસ્તવિકતા ,તેની માન્યતાઓ ,ખ્યાલો ,રૂઢીઓ વગેરે જોવા મળે છે.

<u>સંદર્ભ ગ્રંથો</u>

૧ .સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઈતિહાસ –પ્રો.જીતેન્દ્ર દેસાઈ

૨. કાલિદાસનાં નાટકો – પ્રો. જીતેન્દ્ર દેસાઈ

2

'दृक्'– આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યની ઉત્તમ પત્રિકા

ડો. સંજય પંડયા

આર્ટ્સ કોલેજ, શામળાજી

સંસ્કૃત વિભાગ

મુ. શામળાજી, જિ–અરવલ્લી

ईुष्टे विनिवारयितुं धनान्धकारं लघुः कियन्मात्रम्।

दृग्दीप एव भवतां स्नेहेनैव ज्वलन्नस्ति।।

ઈ.સ. ૧૯૯૯ માં શરૂ થયેલી હ્લહ્ન્રુશ છ માસિકી પત્રિકા દોઢ દાયકામાંજ આધુનિક સાહિત્યક્ષેત્રે કાર્યરત કવિઓ અને વિવેચકોમાં ખૂબ લોકપ્રિય થય પડી છે. અત્યાવ સુધીમાં આ પત્રિકામાં ચારસો ત્રીસથી વધારે લેખો, આટલી જ સમીક્ષા ચાલીસ જેટલા આ ક્ષેત્રના વિદ્વાન સાહિત્યકારોના સાક્ષાત્કાર (ઈન્ટરવ્યું) આ પત્રિકા મારફ્ત થયા છે.

'दृक्★ એ એક એવી પત્રિકા છે કે જેની મારફ્ત સંસ્કૃત જગતને ક્યાંય થી પ્રાપ્ત ન થાય તેવી માહિતી મળી રહે છે. જેમકે વ્યાકરણ, ન્યાય, વેદાંત અને મીમાંસા શાસ્ત્રના ઉભરતા વિદ્વાન, કમ્પ્યૂટર અને સંસ્કૃતક્ષેત્રે સતત કાર્યરત તેમજ આધુનિક શોધની દૃષ્ટિએ મહત્વપૂર્ણ 'ગવેષિકા' સોફ્ટવેર સહનિર્માતા પ્રો. અચ્યુતાનંદ દાશને શ્રદ્ધાંજલી વિશેષ લેખે કરીને, આ ક્ષેત્રના તેજસ્વી તારકનો પરિચય 'दृक्★ કરાવ્યો છે. આટલી વિશેષ વિગતો સાથેની નોંધ અન્ય કોઈ પત્રિકાઓએ લીધી હોય તે સ્મરણમાં નથી.

આ પત્રિકા મારફ્ત કેટલાય એવા લેખો મળ્યાં છે જે આધુનિક સંસ્કૃત ભાષામાં કાર્ય કરનાર સંશોધકોને દસ્તાવેજ સ્વરૂપે બની રહે તેવા છે. ઉદા..

1. समकालिके संस्कृत–साहित्ये प्रयुक्ताः व्यावहारिक संस्कृत शब्दाः। ले. पराम्बा श्रीयोगमाया *(અંક-૧૮)*
2. बलाका– ले. वनमाली विश्वाल *(અંક-૧૪)*
3. स्वातन्त्र्योत्तर संस्कृत–कविता और सामाजिक सांस्कृतिक प्रतिमान–हरिदत्त शर्मा *(અંક-૧૭)*
4. अर्वाचीन नाटकों में नाटय प्रयोग की नरीन सम्भावनाए – ले मग्जुलता शर्मा

5. २१ वी शताब्दी और संस्कृतशिक्षा – ले. राधारमण पाण्डे *(અંક-૧૭)*

6. **Creative writing in snskrit** ले. **kalanath shastri** *(અંક-૧૮)*

7. साम्प्रतिक संस्कृत–काव्यशास्त्र में काव्यभेद विचार – पवनकुमार *(અંક-૧૮)*

8. संस्कृत कविता में लोकचिन्तन– ले. सुदेश आहूजा *(અંક-૧૯)*

9. प्रवर्तमान दशक के तीन उल्लेखनीय कथासंकलन – अपराजिता मिश्रा

10. अनुवाद : भारत और यूरोप की दृष्टि में – शिवकुमार मिश्र *(અંક-૨૧)*

11. वीसवीं शताब्दी का संस्कृत लघुकथा याहित्य – राधारमण पाण्डे

તેમાંય 'दृक्' *ના અંક ૨૦* गद्यसाहित्य समीक्षा विशेषांक *તથા અન્ય* दृक् *ના ૪ વિશેષાંકો અમૂલ્ય જણસ જેવા બની રહે છે.*

આ પત્રિકા મારફત કેટલાક એવા સાક્ષાત્કાર રજૂ થયાં છે કે લગભગ दृक् *સિવાય બીજે મળે પણ નહીં. ઉદા..*

૧. ગણિતશાસ્ત્ર મર્મજ્ઞ, પ્રખર ચિંતક પ્રો. ત્રિવિક્રમ પતિ સાથે માનસ શરણ તિવારીએ લીધેલી મુલાકાત

૨. હરિદત્ત શર્માની શિવકુમાર મિશ્રએ લીધેલી મુલાકાત

૩. સંસ્કૃત કવિ, કથાકાર પદ્મશાસ્ત્રી સાથેનો સંવાદ

'અવની બાળ' શીર્ષકથી સંપાદકીય લેખ પણ ધ્યાનાકર્ષક બની રહે છે. સંપાદકના જ શબ્દોમાં એક પેરેગ્રાફ જોઈએ-

दृक् के रूस अंक को कृतिकारों और समीक्षको के नामों के पूर्व पण्डित, आचार्य, श्रीमान, प्रो. डॉ. जी जैसे श्रद्धा–सूचक शब्दो को जोडने से बचाने का भरसक प्रयास किया गया है। अनुभव साक्षी है कि एक–एक आलेख में बीस–बीस बार अतिरिक्त श्रद्धा प्रदर्शित करने वाले ऐसे शब्द आते है, स्थान घेरते है और कभी–कभी तो उबाऊ भी लगने लगते है.... वास्तव मे अधिक घिस जाने के कारण अब ये शब्द अपनी अर्थवत्ता भी खो चूके है।

'दृक्' *નો સંવાદકીય લેખ પણ ખૂબ આકર્ષક હોય છે. આ સિવાય સ્મૃતિશેષ શીર્ષકથી શ્રદ્ધાંજલિ*

'પરખ' શીર્ષકથી નવી કવિતાઓ, 'વિશેષ આલેખ' શીર્ષકથી નવી ગતિવિધિઓ, 'કથા' શીર્ષકથી નવા ગદ્યની તરાહો, 'ઉપન્યાસ' શીર્ષકથી આધુનિક ઉપન્યાસોની વીગત, 'નિબંધ' શીર્ષકથી નવા નિબંધની કથાઓ અને પરિચય, 'આપકી બાત' શીર્ષકથી તજ્જ્ઞ લેખકોની કસાયેલી કલમે નવોદિત લેખકોના ભાવ સ્ફુલ્લિંગો અને પદ્ય-ગદ્યની નિર-ક્ષીર વિવેકથી થયકલી તપાસ, 'ઉનકી બાત' શીર્ષકથી સર્જક વિશેની કેફિયત, 'સ્મૃતિવિશેષ'શીર્ષકથી શ્રદ્ધાંજલિ, 'પરખ' શીર્ષકથી નવા સંગ્રહોમાં પરિચય, 'સંસ્કૃત વાર્તા' શીર્ષકથી પ્રદેશ વિષયક ખાસ લેખ જેમાં અંક-૨૨માં 'उत्तराखण्ड में संस्कृत द्वितीय राजभाषा' સૂર્યમોહન ભટ્ટનો લેખ સંસ્કૃત પ્રેમીઓએ ખાસ વાંચવો પડે તેવો છે. 'પ્રતિસ્પંદન' શીર્ષકથી વાચકોનાં પ્રતિભાવો અને 'સ્થાઈસ્તંભાલેખ' શીર્ષકથી સંસ્કૃત જગતમાં બનતી ગતિવિધિઓના સમાચારો હલ્લદ્રશ માં મળે છે.

સર્જક - વાચકોએ સંગ્રહી રાખવા જેવા ત્રણ લેખો (૧) આધુનિક સંસ્કૃત લઘુકથા, લે. વનમાલી વિશ્વાલ (અંક-૧) (૨) અલિરાજ રાજેન્દ્રમિશ્રની સંસ્કૃત લઘુકથા લે. કમલ આનંદ (અંક-૭) (3) સંસ્કૃત લઘુકથા – કુછ સમસ્યાએ લે. શિવકુમાર મિશ્ર (અંક-૧૧) (૪) આમ આદમી કા જમીર ઔર ઉસકી જમીન. રૂાજકી સંસ્કૃત લઘુકથા લે. વનમાલી વિશ્વાલ (અંક-૧૨) (૫) આધુનિક સંસ્કૃત લઘુકથાઓ કા શિલ્પવિધાન લે. અર્ચના તિવારી (અંક-૧3) (૬) બીસવી શતાબ્દી કે અનિજી દશકની સંસ્કૃત લઘુકથાઓકા સામાજીક આયામ લે. ઉમેશદત્ત ભટ્ટ (અંક-3) (૭) છિન્નછાયા- લે. વનમાલી વિશ્વાલ (અંક-૧3) (૮) અતિનવશુકસારિકા લે. મંજુલા શર્મા (અંક-૧3) (૯) ગદ્યકથા કે નયે આયામ અભિનવશુકસારિકા લે. ડો. હર્ષદેવ માધવ (અંક-૧૪) (૧૦) નીરવસ્વન લઘુકથા સંગ્રહ – ગોવિન્દ જી (૧૧) ઉર્મિચૂડા (લઘુકથા સંગ્રહ) લે. વનમાલી વિશ્વાલ (અંક-૨) (૧3) નઈ કહાની કે પક્ષઘર લે. કેશવચન્દ્ર દાસ (૧૪) નઈ ધારા કે કથાકાર લે. નલિની શુક્લા આ બંને વિષેનો બનવારીલાલ પાઠકનો લેખ (અંક-3) દીર્ઘકાલ સુધી ચિરંજીવ બની રહે તેવો છે તો (૧૫) આધુનિક સંસ્કૃત લઘુકથા કા વસ્તુવિધાન- અર્ચના તિવારી (અંક-૧૫, ૧૬) નો લેખ લઘુકથા સ્વરૂપ માટેનો 'પાયોનિયર' લેખ બની શકે તેમ છે. તો પ્રદેશ વિષયક (૧૬) સ્વાતન્ત્ર્યોતર રાજસ્થાનીય સંસ્કૃત કથા મે લોકસંવેદના લે. લાલશંકર ગયાવાલ (અંક-૧૮) નોખી અને નવીન ભાત પાડનારો લેખ બને છે.

સંસ્કૃતમાં જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત કરનાર પ્રો. સત્યવ્રત શાસ્ત્રીના સમગ્ર સાહિત્યને લક્ષ્યમાં રાખીને ખાસ કરીને 'શ્રીરામકીર્તિમહાકાવ્ય' ને કેન્દ્રમાં રાખીને જો કોઈ જગ્યાએથી અશિષ લેખ મળે તો તે 'दृक्' માં મળે અહીં એ નોંધવૅ જરૂરી છે કે જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કારની જે આંતરિક વ્યવસ્થા છે. તેમાં સંસ્કૃત સાહિત્ય બેસી શકે તેમ નથી પરંતુ આ અસંભવ વાત ને પ્રો. સત્યવ્રત શાસ્ત્રીએ સંભવિત કરી દેખાડી છે. તેમના અન્ય બે મહાકાવ્યો (૧) શ્રી ગુરુગોવિન્દસિંહચરિતમ્ અને (૨) શ્રી બોધિસત્વચરિતમ્ પણ ખૂબ પ્રસિદ્ધિ છે. પ્રો. સત્યવ્રત શાસ્ત્રિએ કંડારેલા રસ્તા ઉપર વિદ્યમાને સંસ્કૃત જગતમાં કેટલાય સર્જકો પગરવ કરી શકે તેમ છે.

આ ઉપરાંત પદ્યસાહિત્ય અંતર્ગત (૧) ગઝલકા શિલ્પ વિધાન – કલાનાથ શાસ્ત્રી (અંક-૧૯) (૨) આધુનિક સંસ્કૃત કવિતા ઔર હર્ષદેવ માધવ કા કરિકર્મ લે. પ્રવીણ પંડ્યા (અંક-૧૯) (૪) સંસ્કૃત મેં લોકચિંતન લે. સુદેશ આહૂજા (૫) અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય ઔર પ્રગતિશીલ કાવ્યરચના ભાગ-૧ લે. રાજમંગલ યાદવ. કાવ્યશિક્ષામાં પ્રવેશના નવોદિતો માટે માપદંડ અને માનદંડની ગરજ સારે તેવા લેખો છે તો અછાંદસ કાવ્યો વિષયક 'અત્યાધુનિક સંસ્કૃત કવિતા - પિંગલમુક્તિ સે છન્દોમુક્તિ કી ઔર સામાજીક સાંસ્કૃતિક પ્રતિમાન લે. હરિદત્ત શર્મા (અંક-૧૭) સ્મરણીય લેખો બની રહ્યાં છે. (૩) ૨૧ વીં શતી કા અપ્રતિમ ખંડકાવ્ય આવન્તિકમ્ વિષયક ગીતા ત્રિપાઠીના નિરીક્ષણો ધ્યાન ખંચે તેવા છે.

'दृक्' નો ૧૫-૧૬ મો અંક સંયુક્ત વિશેષાંક તરીકે પ્રગટ થયેલો છે. આ વિશેષાંક ને સમકાલીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત સમલોચનાત્મક ઈતિહાસ કહેવામાં કશુંય અયોગ્ય ન કહી શકાય. અહીં એક સત્ય ઉલ્લેખનીય છે કે સંસ્કૃત પત્રકારિત્વનો ઉદ્ભવ ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયો. ઈ.સ. ૧૮૬૬ પ્રથમ પત્રિકા 'કાશીવિદ્યાસુધાનિધિ' જેનું લોકપ્રિય નામ षंडित पत्रिकाष *છે. જે બનારસથી શરૂ થયેલી ત્યારથી શરૂ થયેલી આ યાત્રા ૧૯૯૯ ના જૂનમાં પ્રગટ થતી 'दृक्' સુધી વણથંભી ચાલે છે. અંતમાં 'दृक्' વિષયક તેમના જ સંવાદકો વનમાલી વિશ્વાસ અને શિવકુમાર મિશ્રના રચિત શ્લોકથી સમાપન કરીશ-*

एतादृशोऽपि दृश रूह याः पश्यन्तोऽपि नैव पश्यन्ति।

एतादृगपि दृगेका सर्व पश्यत्यपश्यन्ती।।

3

Resistance and Representation : A Critical Study of Gujarati Dalit Novel 'Aganjal'

Meghana Dalwaniya
Ph.D. Scholar,
Central University of Gujarat-Gandhinagar.
meghanadalwaniya90@gmail.com

Abstract:

In Post-colonial period, the Dalit literature came into existence in written form through the exclusive contributions of untouchables and marginalized groups of India. The writing of Dalits shows that the societies and communities bedeviled by the problems of inequality and therefore injustice. They have faced the physical and psychological atrocities in the name of traditional caste system or caste-hierarchy. As result of this unequal things, there is need to change the societal old age norms and traditions. For that movements have arisen to highlight the problems and challenges of voiceless and marginalized groups. Gujarati Dalit writing is product of this socio-political movements which just not highlight the issues but also awake the consciousness of Dalits. By introducing all literary form of Dalit writing, novel became very important medium to set fire among Dalit people through literary revolution. The present paper is an attempt to examine and to explore the role of novel to awake, to resist and to lead the Dalits of Gujarat in contemporary time. It also makes an attempt to analyze how do the people of lower caste raise their voice against injustice and how do they work for making their condition better on micro level. This paper also charts out the way how do the old and new generation handle their problems and issues with different attitudes and views.

Keywords: Resistance, Representation, Language, Social Movement, Dalit Experiences.

A Journey of Eternal Fire: From Hirabha to Viru

> Through your literary creation cleanse the prescribed values of life and culture. Do not limit your objectives. Remove the darkness in village by the light of your pen. Do not forget that in our country the world of Dalits and ignored classes is vast. Get to know intimately their pain and sorrow, and try through your literature to bring progress to their lives. True humanity resides there(qtd in Brueck 79).
>
> -Dr. B. R. Ambedakar

This is call of Dr. B. R. Ambedakar to Dalit writers to use literature as a tool to eradicate the injustice and brings revolutionary change in the life of downtrodden people. Dalit literature is outcome of this protest and resistance in which Dalit writers play havoc role to expose various aspects of 'truth' of Dalit life.

'Aganjal' is an autobiographical novel which comes out to lit up the consciousness of Dalit people to raise their voice against exploitation and oppression. The author presents very mature and subtle differences of language, content, imagery and narrative structure in his novel(Parmar 82). The novel enlightens the social, economical and cultural complexity of Hindu society. The author portrays his characters in not very exaggerated way but with touch of harsh reality in which every characters make an efforts to come out of the critical condition of society. Among them, Hirabha, a protagonist of the novel stands out by his brave, fearless, confident and friendly nature.

The legacy or heritage which Dalit society has, they use it to fight against the exploitation, oppression and injustice of upper caste people. It is noticeable that the time when Dalit people have no courage to speak, Hirabha roars against the unequal and wrongs things. Hirabha carries this legacy which also inherits in Viru who is enlarge picture of him. Hirabha has eleven children and all are capable to earn and to feed the family. But instead of being dependent on their children, he sticks to his profession, weaving. He is very dignified person who not only independent economically but also has courage to speak against the injustice.

The voice of revolution starts to unfold when the handloom are closed due to emergence of textile industries. In the beginning of the novel, the author depicts the psychological complexity of Hirabha's mind as on one hand handlooms are closed and on the other hand he concerns about his daughter, Alakhi's unhappy married life. Amidst of this situation, he never loses his patience but he always tries to find the answer of any critical conditions whether the matter is regarding his daughter or his Dalit society. He strongly rebels against social system of society and denies to do any kind of hypocrisy under the name of religious activity. His rebellious nature against God and superstition is visualize with the conversation of his wife, Manchhima. He says, "God goes to the hell! If he really exist than the things which is happening now with him and his community will never happen"(my trans. 26). By those circumstances which he has gone through makes him believe that there is nothing like God. He gets disturb by seeing the silent suffering of his people who are victimized by the social system without any

fault. The denial of the very existence of God is reasonable and so he also does not believe in spirit and superstitions. He always inspires other to keep faith in self by doing hard work without leaving things on destiny.

Moreover, he denies to do labor work on the field of so called upper caste people by depicting this the author tries to show the importance of self respect and hard work. He believes that the condition of Dalits will never change if they will keep continue to do labor work in field of upper caste people.

> It's true, but this caste! Don't you know about it? They make Dalit people do laboring work three times more than regular work, but do not want to give daily wages on time. They pay less and make us work more. We get our payment when we plead so many times for it. They never free us on time from the work and moreover they scold us without any reason. They never allow you to speak and they believe whatever they speak is true(my trans. 15).

Here the author tries to depict the forms of social and economical exploitation of Dalit people. Moreover there is denial of superiority and authority of upper caste people when he does not want to surrender himself by doing laboring work on the farm. The voice of bravery and self confidence is heard when he converse with Pitambar Mukhi, a farmer. He says, "Welcome Pitambar Mukhi! As you know from our house, there is no one who goes for labor work. We only do our weaving work"(my trans. 20). It can be visible that Hirabha is very proud of his weaving profession when he uses that word 'our weaving work' which is part of their heritage.

He also shows the mirror of reality to upper caste people when he says, "........threads of weaving is not one or two. My fingers get wear away due to this work and you just need to convulse or wrench the tail of bullock to plough your farm. You just need to see the whole process of plough by standing on one side....get bored sometimes but these bullocks never realize this"(my trans. 03). This seems a simple conversation between Hirabha and Mukhi but there is deep meaning in it. On one side Hirabha shows the skill of his work and their hard work where on the other side, there is narration of exploitation and violence which is seen by the word 'wrench the tail'. By these dialogues, the author tries to show the mentality of upper caste people who not only exploit Dalit people but also dumb animals. Hirabha expresses his outrage by the weapon of words.

He also tells to Pitambar Mukhi to remove the thresher as he coughs all the time by the dust of that tobacco crumbs and finds it difficult to concentrate on the work. He says, "Just remove this thresher, it is not bearable to cough continuously"(my trans 33). These words shows the fearless nature of Hirabha who never gets scared the time when the upper caste society is very rigid about its power and position. It is very difficult to speak a single word against upper caste people and Hirabha uses this kind of bold words without having a single line of fear on his face.

By showing this kind of positive attitude, he bows the seeds of revolution and provides base for his young generation to raise their voice against injustice. He is ideal for so many people including his son, Viru. Viru minutely notices his father, hears him well and experiences his positive energy against all odd circumstances. The fire to resist against the injustice is ignite when he sees some lower caste people ask for some money from moneylender. He also goes there with his father to borrow money and there the spark of fire touches the mind and heart of Viru. He makes himself prepared to fight against this age old exploitation and slavery by getting education.

One incident of independent day in school is very important regarding with Viru. His teacher T. B. Patel comes closure to Viru to tell something as it can not be audible in the hubbub of slogan, 'Bharat Mata Ki Jay' and 'Vande Mataram'. He says, "Listen! some 'Paniharis'(woman who has pot on his head full with water) come from the opposite direction so do not touch them as they get polluted. Like he warns Viru by looking into his eyes. Viru gets shock and his head bursts out of anger. His body starts shivering like some electric current gone through his body. A cry is settle down within which has capacity to break the dark stone...the echo 'Viru be careful! Do not touch those 'paniharis' is roaming in his mind. He looks into sky. The line of birds fly over" (my trans. 154-155).

It is that moment when Viru suddenly realizes his real position in the social order just like that 'touch scene' in *Untouchable,* brings home to Bakha and it is moment of self-realization for him (Anand 56). Furthermore, it shows that the institution like school where students are prepared for the betterment of society, it becomes medium to break the confidence of Dalit students to torture them mentally and physically. Dalits feel inferior and low by the behavior of upper caste people. They are exploited by the 'teachers' and 'friends' in the schools. The upper caste people think if Dalits get education than who will do labor work on their farm. If few Dalit

students go to school than they make Dalit students sit separately in last row. Deliberately, Dalit students get bitten so that they leave school. They keep bitterness in their minds and think Dalits are inferior to them. The way of their behavior towards Dalits is inhuman. They never give respect and they keep away even from the shadow of Dalits. The upper caste teachers punish Dalit students by throwing stick so that they will not polluted by the touch of Dalit students. The level of torture is so much that not a single Dalit students keep continue their study(my trans. 16-17).

But Viru keep continue his study in order to give his community respectful status in Hindu society. He wants to make his Dalit people free from chains of the rigid caste system. The act of looking into the sky and seeing those free birds symbolizes that he also wants freedom to go where he wants, to move, to sit, to touch whomever he meets and flies in the open sky where there is only pure air of equality and harmony. There is two different ways to resist against the injustice and exploitation. The revolution which Hirabha has started, is carry forward by his son Viru. By the time Viru becomes revolutionary who raises his voice whenever one tries to suppress the Dalits. He becomes part of Reservation movement and also involves other Dalit youngsters to join this ideological movement.

To conclude it can be said that through the characters of Hirabha and Viru, the authors tries to show the capability and strength of Dalit people. It is documentation of the suffering and pains of Dalit and downtrodden people which is never heard by the history. The narration and use of local dialects of Dalit people shows rich culture of their community. It is counter history of those who weigh down by the poverty, unawareness, untouchability, rejection, oppression, inequality, injustice and exploitation. But in the middle of all this, Hirabha and Viru come out as eternal fire which always enlighten the life of their Dalit people. Hirabha believes in himself and he is proud of being Dalit and his profession which is weaving. He is example for others as how to live their life respectfully with hard work and skills. With this mantra, he also nurtures his children and inflames the son like Viru, an another revolutionary.

References:

Anand, Mulkraj. Untouchable. New Delhi: Arnold Heinemann, 1984. Print.

Brueck, Laura R. Writing Resistance: The Rhetorical Imagination of Hindi Dalit Literature. New York: Columbia University Press, 2014. Print.

Mangalam, Harish. *Aganjal.* Ahmedabad: Gujarat Dalit Sahitya Academi, 2012. Print.

Nimavat, B S. *Gujarati Dalit Literature: A Critical Study*. New Delhi: Yash Publications, 2012. Print.

Parmar, Pathik, ed. *Harish Mangalam: Sarjak ane Vivechak.* Ahmedabad: Gujarat Dalit Sahitya Academi, 2009. Print.

Sharma, Pradeep K. *Dalit Politics and Literature*. New Delhi: Shipra Publications, 2006. Print.

Vegada, Bhikhu. *Gujarati Sahitya ma Dalitsahityanu Pragatya, Mul Shrot: Udbhav, Vibhavna Ane Vikaslakshi Abhyas.* Ahmedabad: Pratyayan Sahitya Vartul, 2012. Print.

4

ગુજરાત રાજ્યની વિવિધ વિશ્વવિદ્યાલયની કોલેજોના શારીરિક શિક્ષણના અધ્યાપકશ્રીઓની વિવિધ ઉંમર જૂથ પ્રમાણે વજન અને ઓક્સિજન ગ્રહણ કરવાની ક્ષમતાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ

રોહનકુમાર કે. સોલંકી

પીએચ.ડી. સ્કોલર, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

Abstract:

આ સંશોધન અભ્યાસનો મુખ્ય હેતુ ગુજરાત રાજ્યની વિવિધ વિશ્વવિદ્યાલયની કોલેજોના શારીરિક શિક્ષણના અધ્યાપકશ્રીઓની વિવિધ ઉંમર જૂથ પ્રમાણે વજન અને ઓક્સિજન ગ્રહણ કરવાની ક્ષમતાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાનો હતો. આ સંશોધન અભ્યાસમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ અને સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટની સંલગ્ન કોલેજોના શારીરિક શિક્ષણના અધ્યાપકશ્રીઓને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. આ સંશોધન અભ્યાસમાં ૩૦ થી ૪૫ અને ૪૬ થી ૬૦ એમ બે પ્રકારે ઉંમર જૂથ ધરાવતા શારીરિક શિક્ષણના અધ્યાપકશ્રીઓને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. આ સંશોધન અભ્યાસમાં માત્ર શારીરિક શિક્ષણના અધ્યાપકશ્રી (ભાઈઓ)ઓને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. માપનના ધોરણમાં શરીર દળઆંક અને ઊંચાઈનું માપન કરવામાં આવ્યું હતું. ગુજરાત રાજ્યની વિવિધ વિશ્વવિદ્યાલયની કોલેજોના શારીરિક શિક્ષણના અધ્યાપકશ્રીઓની વિવિધ ઉંમર જૂથ પ્રમાણે વજન અને ઓક્સિજન ગ્રહણ કરવાની ક્ષમતાની તુલના કરવા માટે **'t'** રેશિયો લાગુ પાડી ૦.૦૫ કક્ષાએ સાર્થકતા ચકાસવામાં આવી હતી. જેના તારણો આ પ્રમાણે જોવા મળ્યા હતા. ૩૦ થી ૪૫ અને ૪૬ થી ૬૦ વર્ષના શારીરિક શિક્ષણના અધ્યાપકશ્રીઓના વજનમાં સાર્થક તફાવત જોવા મળ્યો ન હતો. જેમાં ૩૦ થી ૪૫ વર્ષના અધ્યાપકશ્રીઓ કરતાં ૪૬ થી ૬૦ વર્ષના શારીરિક શિક્ષણના અધ્યાપકશ્રીઓ વજનમાં સમાનતા જોવા મળી હતી. ૩૦ થી ૪૫ અને ૪૬ થી ૬૦ વર્ષના શારીરિક શિક્ષણના અધ્યાપકશ્રીઓના ઓક્સિજન ગ્રહણ કરવાની ક્ષમતામાં સાર્થક તફાવત જોવા મળ્યો ન હતો. જેમાં ૪૬ થી ૬૦ વર્ષના અધ્યાપકશ્રીઓ કરતાં ૩૦ થી ૪૫ વર્ષના શારીરિક શિક્ષણના અધ્યાપકશ્રીઓ ઓક્સિજન ગ્રહણ કરવાની ક્ષમતામાં સમાનતા જોવા મળી હતી.

પ્રસ્તાવના

શરીર બંધારણની ચકાસણી / મૂલ્યાંકન શરીરના ઘટકો જેવા કે સ્નાયુ, હાડકા અને ચરબી (ફેટ)નું પરિમાણ દર્શાવે છે. ઊંચાઈ-વજનના ટેબલ ઉંમર આધારીત મેદસ્વિતા અને આકારને ચકાસે છે. આવા ટેબલ વ્યક્તિના શરીર કે ગુણવત્તા વિશે સાચી માહિતી દર્શાવતા નથી તેઓ આંકડાશાસ્ત્ર આધારીત ૨૫ થી ૫૯ વર્ષના લોકોની બોડી માસ પર આધાર રાખે છે, કે જ્યાં મૃત્યુદર સૌથી ઓછો હોય છે. તેમના મરણના કારણો અને મરણ પહેલાની સ્વાસ્થ્યની ગુણવત્તા દર્શાવાતી નથી. લાઈફ ઈન્સ્યોરન્સ કંપનીના આંકડાશાસ્ત્ર મુજબ કોઈનું વજન એવરેજ વેઈટ સ્ટાન્ડર્ડ મુજબ વધુ પણ હોઈ શકે છતાં પણ શરીરના ટોટલ ચરબીના પ્રમાણમાં અંદાજીત વજન ઓછું આવે છે. વધારાનું વજન તે શરીરના સ્નાયુની વિપુલતા દર્શાવે છે. ટેબલ અનુસાર વ્યવસાયી ફૂટબોલ ખેલાડી જે ૧૮૮ સેમી ઊંચો અને ૧૧૬ કીલો વજન ધરાવે છે તે મુજબ બોડી વેઈટ ઈન્ડેક્ષ ૭૮ થી ૮૮ કિલો થશે. પુખ્ત યુવાન પુરુષની ઊંચાઈ ૧૮૮ સેમી હોય તો તેનું વજન ૮૫ કિલો થશે. આ માપદંડ અનુસાર આ ખેલાડી સ્પષ્ટ રીતે “મેદસ્વિ” છે અને તેને બોડી માસ ઈન્ડેક્ષ અનુસાર ૨૮ કિલો વજન ઘટાડવું જોઈએ જેથી તે ઈચ્છનીય વજનની રેન્જ મુજબની હદ પ્રાપ્ત કરી શકે. તેણે પોતાની એવરેજ માટે વધુમાં વધુ ૩ કિલો વજન ઘટાડવું જોઈએ.

માનવશરીર સુરક્ષિત કિલ્લો છે. આ કિલ્લાને સુરક્ષિત રાખવા માટે પ્રાણમૂલક શક્તિ વિકસાવવી મહત્વની છે. વ્યાયામને લીધે રક્તનો પ્રવાહી ઝડપી બને છે તેથી લોહીમાં પ્રાણવાયુનું પ્રમાણ જાળવી રાખવા માટે ફેફસાને વધુ કાર્ય કરવું પડે છે. વ્યાયામને લીધે ફેફસા વિકસિત થાય છે. ઉપરાંત ફેફસામાંના નિષ્ક્રિય વાયુકોષો ચેતનવંતા બને છે. આ વાયુકોષો બેઠાડું કે આળસું જીવન જીવનાર વ્યક્તિઓમાં ભાગ્યેજ ઉપયોગી બનતા હોય છે અને મહદઅંશે એ નિરમૂલ્ય બની શ્વાસોશ્વાસના કાર્યો માટે બિનઉપયોગી નિવડતા હોય છે. પરંતુ વ્યાયામને લીધે ઊંડા શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયા શરૂ થવાથી હવા ફેફસાના તમામ ભાગો

સુધી આવે છે. આમ વ્યાયામની ફેફસામાંના નિષ્ક્રિય ભાગો ક્રિયાશીલ અને જીવંત બને છે. તેથી તેની કાર્યશક્તિ વધે છે. કસરત કરવાથી થતાં દીર્ઘ શ્વાસોશ્વાસથી ફેફસાઓના સ્નાયુઓની કાર્યશક્તિમાં વધારો થાય છે અને વ્યક્તિની જીવનશક્તિમાં વધારો થાય છે.

અભ્યાસનો હેતુઃ

આ સંશોધન અભ્યાસનો મુખ્ય હેતુ ગુજરાત રાજ્યની વિવિધ વિશ્વવિદ્યાલયની કોલેજોના શારીરિક શિક્ષણના અધ્યાપકશ્રીઓની વિવિધ ઉંમર જૂથ પ્રમાણે વજન અને ઓક્સિજન ગ્રહણ કરવાની ક્ષમતાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાનો હતો.

વિષયપાત્રોની પસંદગીઃ

આ સંશોધન અભ્યાસમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ અને સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટની સંલગ્ન કોલેજોના શારીરિક શિક્ષણના અધ્યાપકશ્રીઓ પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. આ સંશોધન અભ્યાસમાં ૩૦ થી ૪૫ અને ૪૬ થી ૬૦ એમ બે પ્રકારે ઉંમર જૂથ ધરાવતા શારીરિક શિક્ષણના અધ્યાપકશ્રીઓને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. આ સંશોધન અભ્યાસમાં માત્ર શારીરિક શિક્ષણના અધ્યાપકશ્રી (ભાઈઓ)ઓને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

માપનના ધોરણોઃ

ક્રમ	ચલાયમાન	કસોટી	માપનનું ધોરણ
૧	વજન	વજનકાંટો	કિલોગ્રામ
૨	ઓક્સિજન ગ્રહણ કરવાની ક્ષમતા	સ્પાયરોમીટર	આંક (CC)

આંકડાકીય પ્રક્રિયા

ગુજરાત રાજ્યની વિવિધ વિશ્વવિદ્યાલયની કોલેજોના શારીરિક શિક્ષણના અધ્યાપકશ્રીઓની વિવિધ ઉંમર જૂથ પ્રમાણે વજન અને ઓક્સિજન ગ્રહણ કરવાની ક્ષમતાની તુલના કરવા માટે **'t'** રેશિયો લાગુ પાડી ૦.૦૫ કક્ષાએ સાર્થકતા ચકાસવામાં આવી હતી.

અભ્યાસના પરિણામોઃ

સારણી-૧

૩૦ થી ૪૫ વર્ષ અને ૪૬ થી ૬૦ વય વર્ષના શારીરિક શિક્ષણના અધ્યાપકોના વજનનો મધ્યક, પ્રમાણિત વિચલન, મધ્યક તફાવત અને 't' રેશિયો દર્શાવતી સારણી

જૂથ	મધ્યક	સંખ્યા	પ્રમાણિત વિચલન	મધ્યક તફાવત	't' રેશિયો
૩૦ થી ૪૫ વય જૂથ	૭૬.૧૧	૬૮	૧૦.૯૨	૧.૧૧	૦.૫૦
૪૬ થી ૬૦ વય જૂથ	૭૭.૨૩	૩૮	૧૧.૨૨		

*સાર્થકતાનું ધોરણ ૦.૦૫ કક્ષાએ **'t' = (૧૦૪)** ૧.૯૮૩

સારણી-૧માં જોઈ શકાય છે કે વજનની કસોટીમાં ૩૦ થી ૪૫ વર્ષના શારીરિક શિક્ષણના અધ્યાપકશ્રીઓનો મધ્યક ૭૬.૧૧ અને ૪૬ થી ૬૦ વર્ષના શારીરિક શિક્ષણના અધ્યાપકશ્રીઓનો મધ્યક ૭૭.૨૩ જોવા મળ્યો હતો. જ્યારે ૩૦ થી ૪૫ વર્ષના શારીરિક શિક્ષણના અધ્યાપકશ્રીઓનું પ્રમાણિત વિચલન ૧૦.૯૨ અને ૪૬ થી ૬૦ વર્ષના શારીરિક

શિક્ષણના અધ્યાપકશ્રીઓનું પ્રમાણિત ૧૧.૨૨ જોવા મળ્યું હતું. તથા મધ્યક તફાવત ૧.૧૧ જોવા મળ્યો હતો. જેનો **'t'** રેશિયો ૦.૫૦ જોવા મળ્યો હતો. જે ૦.૦૫ કક્ષાએ જોતાં સાર્થક તફાવત જોવા મળ્યો ન હતો.

સારણી-૨

૩૦ થી ૪૫ વર્ષ અને ૪૬ થી ૬૦ વય વર્ષના શારીરિક શિક્ષણના અધ્યાપકોના ઓક્સિજન ગ્રહણ કરવાની ક્ષમતાનો મધ્યક, પ્રમાણિત વિચલન, મધ્યક તફાવત અને 't' રેશિયો દર્શાવતી સારણી

જૂથ	મધ્યક	સંખ્યા	પ્રમાણિત વિચલન	મધ્યક તફાવત	't' રેશિયો
૩૦ થી ૪૫ વય જૂથ	૧૧૭૭.૯૪	૬૮	૭૮.૮૮	૨૫.૩૦	૧.૩૬
૪૬ થી ૬૦ વય જૂથ	૧૧૫૨.૬૩	૩૮	૧૧૦.૮૬		

*સાર્થકતાનું ધોરણ ૦.૦૫ કક્ષાએ **'t' = (૧૦૪)** ૧.૯૮૩

સારણી-૨માં જોઈ શકાય છે કે ઓક્સિજન ગ્રહણ કરવાની ક્ષમતાની કસોટીમાં ૩૦ થી ૪૫ વર્ષના શારીરિક શિક્ષણના અધ્યાપકશ્રીઓનો મધ્યક ૧૧૭૭.૯૪ અને ૪૬ થી ૬૦ વર્ષના શારીરિક શિક્ષણના અધ્યાપકશ્રીઓનો મધ્યક ૧૧૫૨.૬૩ જોવા મળ્યો હતો. જ્યારે ૩૦ થી ૪૫ વર્ષના શારીરિક શિક્ષણના અધ્યાપકશ્રીઓનું પ્રમાણિત વિચલન ૭૮.૮૮ અને ૪૬ થી ૬૦ વર્ષના શારીરિક શિક્ષણના અધ્યાપકશ્રીઓનું પ્રમાણિત ૧૧૦.૮૬ જોવા મળ્યું

હતું. તથા મધ્યક તફાવત ૨૫.૩૦ જોવા મળ્યો હતો. જેનો **'t'** રેશિયો ૧.૩૬ જોવા મળ્યો હતો. જે ૦.૦૫ કક્ષાએ જોતાં સાર્થક તફાવત જોવા મળ્યો ન હતો.

તારણોઃ

- ૩૦ થી ૪૫ અને ૪૬ થી ૬૦ વર્ષના શારીરિક શિક્ષણના અધ્યાપકશ્રીઓના વજનમાં સાર્થક તફાવત જોવા મળ્યો ન હતો. જેમાં ૩૦ થી ૪૫ વર્ષના અધ્યાપકશ્રીઓ કરતાં ૪૬ થી ૬૦ વર્ષના શારીરિક શિક્ષણના અધ્યાપકશ્રીઓના વજનમાં સમાનતા જોવા મળી હતી.
- ૩૦ થી ૪૫ અને ૪૬ થી ૬૦ વર્ષના શારીરિક શિક્ષણના અધ્યાપકશ્રીઓના ઓક્સિજન ગ્રહણ કરવાની ક્ષમતામાં સાર્થક તફાવત જોવા મળ્યો ન હતો. જેમાં ૪૬ થી ૬૦ વર્ષના અધ્યાપકશ્રીઓ કરતાં ૩૦ થી ૪૫ વર્ષના શારીરિક શિક્ષણના અધ્યાપકશ્રીઓમાં ઓક્સિજન ગ્રહણ કરવાની ક્ષમતામાં સમાનતા જોવા મળી હતી.

સંદર્ભગ્રંથઃ

મહેતા, મુકુન્દ, **ફિટનેશ,** ગુજરાત સમાચાર, અમદાવાદ, ડિસેમ્બર- ૨૦૦૧ આવૃત્તિ

રેડ્ડી, પી. આર., ગુપ્તા, શરદ તથા અન્ય, **આહાર જુથ ખોરાક પોષક ઘટકો અને તેમના કાર્યો,** નવી દિલ્હીઃ સી.પી. એફ. ૧૦૧ નિરંતર શિક્ષણ શાળા ઈન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય મુક્ત વિશ્વ વિદ્યાલય, નવેમ્બર, ૧૯૮૮.

વર્મા, પ્રકાશ જે., **એ ટેક્ષબુક ઓન સ્પોર્ટસ સ્ટેટેસ્ટીક્સ,** ગ્વાલિયરઃ વિનસ પબ્લિકેશન, ૨૦૦૦.

5

काव्यस्य आत्मा ध्वनि-दार्शनिक आधारित

रामभाई वी. बाकु
(शोधछात्र-सोमनाथ संस्कृत विश्वविध्यालय)

इस तथ्य को तो सभी स्वीकार करेंगे कि जीवन के प्रत्येक क्षेत्र में चाहे विचार का क्षेत्र हो या कोई अन्य, जब भी स्थूल का आधिपत्य हुआ सुक्ष्म ने इसके विरोध में क्रांति कि| दर्शन में कभी चार्वाक संप्रदाय के देहात्म्वाद का जोर था तो कभी प्राणात्मावाद का और इसके विरोध में आचार्य शंकर द्वारा प्रतिपादित सूक्ष्म वेदान्तिक आत्मवाद कि प्रतिष्ठा हुई | इसी प्रकार साहित्य क्षेत्र में भी कभी तो भामह, दंडी उद्भट्ट, वामन आदि आचार्यो के समक्ष काव्य का स्थूल पक्ष शरीर ही प्रधान बना रहा और तदन्तर शरिरात्मावाद के विपक्स में सर्वप्रथम आनंदवर्धन ने आवाज उठाते हुए ध्वन्यालोक का निर्माण किया |

ध्वन्यालोक का आविर्भाव उस समय हुआ जब साहित्य में अलंकारो को सर्वाधिक उच्च स्थान प्राप्त था | अलंकार को काव्य के सौन्दर्य के लिए अनिवार्य स्वीकार किया जा चूका था १ तथा समग्र साहित्यशास्त्र को अलंकारशास्त्र एवं साहित्यिक आचार्यो को 'आलंकारिक' कहने की प्रवृति चल पड़ी थी | यधपि भामह, उद्भट आदि प्राचीन आलंकारिको व्यंग्य अर्थ का आभास था और इसे उन्होंने पर्यायोक्त आदि अनेक अलंकारो में स्थान भी दिया तथापि वे वाच्यार्थ कि अपेक्षा व्यंग्यार्थ के चारूत्व में विस्वास नहीं रखते थे | आनन्दवर्धन ही वह प्रथम आचार्य हुए जिन्होंने व्यंग्यार्थ कि महत्ता को समझते हुए इसे आत्मपद पर अधिष्ठित किया

काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिक्वे: पूरा |
क्रौंचद्वन्दवियोगोत्थ: शोक:श्लोकत्वमागत: || २

आनंदवर्धन ने ध्वनि कि परिभाषा जहाँ अर्थ अपने आपको या शब्द अपने अर्थ को गुणीभुत करके (प्रतीयमान) अर्थ को व्यक्त करते है, वह 'काव्यविशेष' विद्वान लोगो द्वारा 'ध्वनि' कहा जाता है, की है-

यात्रार्थ: शब्दों वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थो |
व्यंक्त: काव्यविशेष: स ध्वनीरीति सुरिभी: कथित: ||३

उन्होंने वस्तु, अलंकार और रसादि नाम से ध्वनि के तिन भेद भी किए है | आचार्य अभिनवगुप्त ने तो रसध्वनि का ही आत्मत्व सिध्द किया है | "आनन्दो मनसी लभतां प्रतिष्ठाम"-४ कि व्याख्या करते हुए अभिनव गुप्त ने कहा है कि आनन्दवर्धन को भी

आनंदास्वाद का ही प्राधान्य अभीष्ट है, अतः रसध्वनि का ही सर्वत्र मुख्य आत्मस्व प्रदशित होता है| केवल व्यंजना व्यापर से गम्यमान आनन्दास्वाद रूप रस, जिसे दुसरे शब्दोमे रसध्वनि कहा गया है, मुख्यतया काव्य कि आत्मा है | इसको भट्टनायक ने भी आत्मरूप मे स्वीकार किया है | क्योंकि ब्रह्मास्वादसहोदर में वही ध्वनि प्रधानतया सिध्दिरूप है | अतः रसध्वनि मे ही आत्मत्व है | ध्वनि के तिन भेदों वस्तुध्वनि तथा अलंकार ध्वनि का भी पर्यवसान रसध्वनि में ही होता हे | अतः रसध्वनि मात्र काव्य कि आत्मा है |

आनन्दवर्धन के ध्वनि को काव्यात्मा के रूप में प्रतिष्ठापित करने के पश्चात साहित्यशास्त्र में रस, अलंकार रीति, वक्रोंक्ति तथा औचित्य आदि सभी काव्यतत्वों का विवेचन ध्वनि को आत्मस्थानीय मान कर किया गया है | रस, जो सहृदय के सहृदय में आनन्दास्वादरूप है, सर्वथा ध्वनित होता है, वाच्य नहीं | इसी प्रकार रस कि अभिव्यक्ति ध्वनि पर अवलंबित है | आनन्दवर्धन ही वह प्रथम आचार्य हुए जिन्होंने काव्यतत्ववेताओ कि चिन्तन दृष्टी को अलंकार्यो कि और आकृष्ट किया | उन्होंने यह सिद्ध कर दिखाया कि न तो अलंकारो में काव्यात्मा होने कि क्षमता हें और न गुणात्मा रीति में | जिस प्रकार कटककुण्डलादी अलंकार शरीर के सौन्दर्य को बढ़ाते हुए आत्मा में उत्कर्ष का आधान करते है, क्योंकि आत्मशून्य शव शरीर में उनका कुछ महत्त्व नहीं होता, वैसे ही श्लेष, उपमादी शब्द, अर्थ के अलंकार शब्दार्थ रूप काव्यशरिर में सौन्दर्य प्रकट करते हुए वस्तुतः रसादि ध्वनि रूप काव्यात्मा के उत्कर्षक होते हे | इसीलिए तो आनन्द, मम्मट प्रभुति आचार्यो ने रस, भावादी के उत्कर्ष करने के उदेश्य से विहित अलंकारो में अलंकारत्व अर्थात शोभाहेतुत्व स्वीकार किया है |

रसभावादीतात्पर्यमाश्रित्य विनिवेशनम |
अलंकृतिनां सर्वासालड्कारत्वसाधनम || ५

और रस के परिपंथी दुष्कर यमक, श्लेष, प्रहेलिका आदि अलंकारों को सर्वथा त्याज्य माना है | आनन्दवर्धन ने स्पष्ट सब्दो में कहा हे कि रसादि ध्वनि में उन्ही अलंकारो को स्थान देना चाहिए जिनसे रस का आक्षेप बिना किसी प्रयत्न के हो सके अर्थात अलंकार को ही प्रधान मानकर उसका काव्य में विधान नहीं होना चाहिए अपितु रसादि के अंग रूप में ही अलंकारो कि विवक्षा होनी चाहिए |

विवक्षा तत्परत्वेन नांगीत्वेन कदाचन |
काले च ग्रहणत्यागो नातिनिर्वहणैषीता ||
निव्यूठावपी चांगीत्वे यत्नेन प्रत्यवेक्षणम् |

रूपकादिरलंकरवर्गस्याअंगत्वसाधनाम् || ६

इसी प्रकार वामन कि काव्यशरीर कि संघटना रूप रीति, रसादि ध्वनि कि नित्य उपकारिणी होती हे और इसी उपकार में रीति का उत्कर्ष है | कुन्तक ने ध्वनि को वक्रोक्ति के अंतर्गत लाने का प्रयत्न किया और सफल भी हुए किन्तु वे ध्वनि का खंडन नहीं कर सके | वक्रोक्ति के लक्षण में, भेदों में प्रभेदोमे उदाहरणों में सर्वत्र ध्वनि ही गूंजती हे| धोतक और व्यंजक को वाचक, धोत्य और व्यंग्य को वाच्य एवं लक्षणा और व्यंजना को अभिधा या विशिष्ठ अभिधा कह देने मात्र से व्यंजक और व्यंजना का खंडन नहीं हो जाता | इसके अतिरिक्त प्रतीयमान व्यंग्य आदि शब्दों के प्रयोग इन्हें करने ही पड़े है | औचित्य को काव्य जीवित मानने वाले क्षेमेन्द्र के सिध्धांत के परम रहस्य का तिरुपण भी आनन्दवर्धन ने किया है |

वाच्यानां वाच्कानां च यदौचित्यन योजनम्
रसादिविषयेणैतत्कर्म मुख्यं महाकवे: || ७

किन्तु काव्य के अंगीभूत ध्वनि कि स्थापना करके इन्होने उसके अंगभूत गुण, संघटना वृति, अलंकार आदि कि व्यवस्था औचित्य के अनुसार बताई है | ध्वनि को काव्यात्मा मानने वाले काव्यशास्त्रियों का निरूपण वेदान्तादी दर्शनों के आत्मनिरूपण से कई प्रकार से साम्य रखता है | वेदान्ती दार्शनिको ने शरीर, मन, इन्द्रिय, प्राण आदि कि व्यवस्था आत्मा को केंद्रबिंदु मानकर कि हे आनन्दवर्धन के ध्वनि तत्व को आत्मरूप में प्रतिष्ठापित करने के पश्चात साहित्यशास्त्र में अलंकार, गुण, रीति, वृति, दोषादी सभी तत्वों का विवेचन आत्मरूप ध्वनि को केंद्रबिंदु मान कर किया है |

जिस प्रकार वेदान्तादी दर्शनों में आत्मा का स्वरुप शरीर के विभिन्न अंगो मुखादी से भिन्न है एवम दृष्टीगोचर नहीं होता, उसी प्रकार ध्वन्यमान एवं प्रतीयमान अर्थ भी कुछ और ही वस्तु है जो रमणियो के प्रसिध्ध मुख, नेत्रादी अवयवो से भिन्न उसके लावण्य के समान, महाकवि कि सूक्तियो में वाच्यार्थ से भिन्न भासित होता हे |

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ती वाणीषु महाकविनाम्
यत्तत्प्रसीधावयवातिरिक्तं लावण्यमिवाअंग्नासु || ८

दर्शनग्रंथो में विशेषकर वेदान्तादी दर्शन में यह वर्णन मिलता हे कि आत्मा के स्वरुप का ज्ञाता कोई विरल एवं प्रतिभावान व्यक्ति ही हो सकता हे, यह जनसाधारण के ज्ञान सीमा के बहार कि वस्तु है | इसी प्रकार ध्वनि भी केवल सहृदय- संवैध हे | ९

अद्‌वैत वेदांत के विरुध और जैन तथा मीमांसा के समान सांख्यदर्शन भी विभिन्न कारणों से पुरुष को अनेक मानता है | तत्व रूप में वह सब एक हे परन्तु उसकी संख्या अनेक हे | उनका तत्व हे चैतन्य | यह सभी आत्माओ में एक समान है | अनेकात्मवाद का प्रमाण सांख्य में मिलता है | इसी प्रकार ध्वन्यार्थ कि विविधता का बोध भी हमको होता हे चूँकि एक ही व्यंग्यार्थ सभी व्यक्ति ग्रहण न कर स्वप्रसंगानुरूप अर्थ को चुन लेते है |

सांख्यदर्शन में आत्मा को चेतन माना गया है | वंहा यह बताया गया हे कि संघात अथवा अवयवी पदार्थ किसी अन्य चेतन पदार्थ के लिय होते है | अचेतन तत्व इसका उपयोग नहीं कर सकता | अतः शरीर, इन्द्रिया, मन तथा बुध्धि आदि चेतन आत्मा के साधन मात्र है | आनन्दवर्धनादी ने भी ध्वनि को चेतन साध्य-तत्व मान गुणालंकारेचित्यादी को साध्य कि सिध्धि में साधन माना है | इसको एक और प्रकार से भी कहा जा सकता हे कि जिस प्रकार सांख्य आदि दर्शनों में आत्मा को शरीर, मन, अहंकार और बुध्धि से परे माना गया हे उसी प्रकार ध्वनि भी शब्दार्थ शरीर तथा औचित्य, वक्रोक्ति, रीति आदि शरीर के बाहय तत्वों से पृथक एक आंतरिक तत्व है | वेदान्तदर्शन कि आत्मा सूक्ष्म तथा स्वयं प्रकाश है |

परिच्छिन्ना इवाज्ञानात्तन्नाशे सति केवल:
स्वयं प्रकाशते हयात्मा मेधापायेऽशुंभानिव || १०

इसके स्वरुप का कथन नहीं किया जा सकता | साथ ही यह आनन्दस्वरुप भी कही गई है |

ज्ञातृज्ञानज्ञेयभेद: परे नात्मनी विध्यते |
चिदानन्दैकरूपत्वादीप्यते स्वयमेव हि || ११

ध्वनि का स्वरुप भी समस्त सत कवियों के काव्यो का परम रहस्यभुत, अत्यंत सुन्दर, प्राचीन काव्य लक्षणकारो कि सूक्ष्मतर बुध्धियों से भी प्रस्फुटित नहीं हुआ हे तथा सहृदयों के मन को आनन्दित करता है |

शैवाचार्य अभिनवगुप्त ने ध्वन्यालोक को लोचन प्रदान किया | इसका ध्वनि को काव्यत्मा मानने का आधार भी शैवदर्शन प्रतीत होता है | शैवदर्शन में उन्होंने बताया कि शिव कि परा आदि शक्तियां अव्यक्त रूप से शिव में विधमान रहती हे तथा विश्व का उन्मीलन करती है | यही बात काव्यपक्ष में ध्वनि के विषय में घटित होती है | ध्वन्यार्थ भी सदैव व्यंग्य होता है | नवनवोनमेषशालिनी कवी प्रतिभा भी अपनी शक्ति द्‌वारा एक पृथक ही संसार का

उन्मीलन करती है | इसी प्रकार द्रितीय उध्योत के अन्त में पश्यन्ती के अन्त में मध्यमा तथा चतुर्थ उधयोत के अन्त में तुर्याशक्ति के साद्रूश्य से ध्वनि का निरूपण किया है |

अत: हर प्रकार से ध्वनि का अन्तस्तत्व तथा आत्मा होना सिध्ध हो जाता है | वस्तुतः साहित्य में शरीरवाद के विपक्ष में आत्मवाद कि प्रतिष्ठा के उदेश्य से ध्वन्यालोक का निर्माण हुआ किन्तु जिस प्रकार चार्वाक शरीर से आत्मा के पृथग्भाव के विरुध आपतिया उठाते है, उसी प्रकार जिन लोगो का ह्रदय वाच्य अर्थ मात्र के सम्मिश्रण से विमोह कि स्थिति प्राप्त कर चूका है, वे वाच्य के अतिरिक्त किसी अर्थ के पृथग्भावमें संदेह करते है | एकावलिकार ने भी इसका उल्लेख किया है |-१२ ध्वनि तत्त्व के गुण, अलंकार, रीति आदि रूप में प्राचीन काल में विचार्यमाण होने पर भी आत्मरूप में इसके प्राधान्य को स्वीकार करने में कतिपय काव्यशाश्त्रियो ने प्रबल विरोध किया है | जयरथ ने अपने व्याख्यान में किसी अनिर्दिष्ट ग्रंथकार कि दो कारिकाओ का उल्लेख किया है| इनमे ध्वनि विरोधी बारह मतों का संकेत मिलता है |

तात्पर्याशक्तिरभिधालक्षणानुमिति द्विधा
अर्थापत्ति: क्वचितन्त्रं समासोक्त्याध्यलंगकृति ||
रसस्य कार्यता भोगो व्यापा्रान्तर बाधनम्
द्वादशेत्थं ध्वेनेरस्यस्थिता: विप्रतिपत्तयः || १३

इन सभी ध्वनि विरोधी मतों का निराकरण आनन्दवर्धन, अभिनवगुप्त, मम्मट, हेमचन्द्र, एवं पंडितराज जगन्नाथ प्रभृति उच्च कोटि के आचार्यो ने करते हुए ध्वनि तत्व का विशद विवेचन कर इसे आत्म-स्थानीय सिध्द कर दिया है | ध्वनि विरोधी इन सभी मतों का निरूपण शब्द-शक्ति के अध्याय में किया गया है |

अतः संक्षेप में यह कहा जा सकता है कि शब्दार्थ शरिरकाव्यकि आत्मा नहीं हो सकता, क्योंकि आत्मा शरीर के चारूत्व का हेतु नहीं होता | ध्वनि का अंतर्भाव न तो गुणालंकारादि में हो सकता है| और न रीति आदी में | ध्वनि का खंडन करने वाले अलंकारिको का कथन तो स्वमत विरोधी है | अतः ध्वनि का किसी भी काव्यतत्व में समावेश एवं अंतर्भाव नहीं हो सकता | यह तो एक महाविषय है | जिसमे सभी काव्य-तत्वों को समाविष्ट करने कि क्षमता विधमान है | इसीलिए तो अभिनवगुप्त ने शब्दार्थ को काव्य का शरीर तथा प्रतीयमान अर्थ को काव्य कि आत्मा सिध्द करते हुए चार्वाक मत का उल्लेख भी किया है |

अन्त में केवल इतना ही कह सकते है कि जिस प्रकार जीवात्मा के अनुसंधान का औपनिषद ब्रह्‌म में पर्यवसान हो गया उसी प्रकार काव्यात्मा के अनुसंधान का प्रयास भी रस एवं ध्वनिमे आकर परिसमाप्त हो गया |

---

१. काव्यअलंकारसूत्र वृति १/१/१
२. ध्वन्यालोक १/५
३. ध्वन्यालोक १/१३
४. ध्वन्यालोक पृ.३७
५. ध्वन्यालोक २/५
६. ध्वन्यालोक २/१५
७. ध्वन्यालोक ३/३२
८. ध्वन्यालोक १/४
९. ध्वन्यालोक १/१
१०. आत्मबोध प्रकरण
११. आत्मबोध श्लोक ४१
१२. एकावली, वृति १/१३
१३. अलंकार सर्वस्व पृ-१२

6

શિવ મહિમા

હરીશચંદ્ર કિરીટકુમાર ભટ્ટ
પ્રધાનાચાર્યશ્રી, શ્રી નર્મદા સંસ્કૃત પાઠશાળા, ભરૂચ.

સનાતન ધર્મમાં પાંચ દેવની ઉપાસના અનાદિકાલથી ચાલી આવે છે. સમસ્ત વિશ્વમાં વૈષ્ણવ, શૈવ, શાક્ત, ગાણપત્ય વગેરે સંપ્રદાયો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આમાં શૈવ સંપ્રદાય વધારે જોવા મળે છે. કારણ કે પંચદેવમાં શિવ - શક્તિ અને ગણેશ આ ત્રણેય તો શિવના પરિવાર માથી જ છે. ભગવાન શિવ સૃષ્ટિનો સંહાર કરે છે આ વાત દેખાવમાં દુ:ખરૂપ છે, પણ વાસ્તવમાં શૈવ સંસારમાં પરમાત્મામાં ઐક્યભાવ સુખરૂપ છે. એટલા માટે ભગવાન શિવનો બહારનો શૃંગાર તમો ગુણી હોવા છતા પણ સ્વરૂપ તો સત્વગુણી છે.

તેઓ શીઘ્ર પ્રસન્ન થવાને કારણે આશુતોષ પણ કહેવાય છે. સંહાર કરવાવાળા સ્વરૂપને રૂદ્ર કહેવાય છે. રૂદ્રનો બીજો અર્થ એવો થાય કે સંપૂર્ણ દુ:ખથી મુક્તિ અપાવે તે." "ગણપતિનું વાહન મૂષક અને શિવનું આભૂષણ સર્પ બન્નેય પરસ્પર વૈરી હોવા છતાં પણ સમન્વય શક્તિથી રહે છે. શિવ આભૂષણ સર્પ અને સેનાપતિ વાહન મોરનું પણ વૈરી, નીલકંઠના વિષ ચંદ્રમૌલિના અમૃતમાં પણ વૈરી, ભવાની વાહન સિંહ, શિવનું વાહન વૃષભ પણ વૈરી, કામને ભસ્મીભૂત કરીને પણ સ્ત્રીને રાખવામા પરસ્પર વિરોધ. શિવના ત્રીજા નેત્રમાં પ્રલયની આગ અને મસ્તકમાં સતત ઠંડી ધારામયી ગંગાથી શીતળતા. આ પણ પરસ્પર વિરોધ આ દક્ષના જમાઈ રાજનીતિજ્ઞ હોવા છતાં પણ ભોલે ભોલે. પરંતુ આ સહજ સમન્વય આ ભૂતભાવન દેવાધિદેવ મહાદેવની સમન્વય શક્તિનો પરિચાયક છે.

એકાદશ રૂદ્રની કથા કેવળ મહાભારત કે પુરાણોમાં વર્ણીત નથી પરંતુ ઋગ્વેદમાં પણ મળે છે. એકાદશ રૂદ્ર, શંભુ, પિનાકીન, ગિરીશ, સ્થાણુ, ભર્ગ, સદાશિવ, હર, શર્વ, કપાલી અને ભવ જેવા પરમાત્માના સ્વરૂપોનો પરિચય જનમાનસ સુધી પોહચાડવાનો એક લઘુ પ્રયાસ છે.

૧. શંભુ.

ब्रह्मविष्णुमहेशानदेवदानवराक्षसा: ।

यस्मात् प्रजज्ञिरे देवास्तं शम्भुं प्रणमाम्यहम् ।।

અર્થ :- બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, દેવ, દાનવ, રાક્ષસ જેનાથી ઉત્પન્ન થયા તથા જેનાથી સર્વે દેવો ઉત્પન્ન થયા એવા ભગવાન "શંભુ" ને હું નમસ્કાર કરું છું.

ભગવાન રૂદ્ર સૃષ્ટિના સર્જનહાર, પાલક અને સંહારકર્તા છે. શંભુ, શિવ, ઈશ્વર, મહેશ્વર જેવા તેમના જ પર્યાય શબ્દ અર્થાત નામ છે. પ્રથમ રૂદ્ર ભગવાન "શંભુ" આદીભૌતીક પૃથ્વી મુર્તિ એકમનાથ (ક્ષિતિ લિંગ)ના નામથી શિવકાંચીમાં છે. આ દિવ્ય લિંગ ઉપર જળ ચડાવવામાં આવતું નથી પણ તેને ચમેલીના તેલથી સ્નાન કરાવવામાં આવે છે. પ્રત્યેક સોમવારે ભગવાનની સવારી નીકળે છે. માતા પાર્વતીએ શિવકાંચીમાં ક્ષિતિલિંગની પ્રતિષ્ઠા કરીને "શંભુ" રૂદ્રની ઉપાસના કરી હતી. આ લિંગના દર્શનમાત્રથી ઐશ્વર્ય, સિધ્ધી અને અક્ષય કિર્તીની પ્રાપ્તિ થાય છે .

૨. પિનાકી.

क्षमारथसमारूढ ब्रह्मसूत्रसमन्वितम् ।

चतुर्वेदैश्च सहितं पिनाकिनमहं भजे ।।

અર્થ :- ક્ષમારૂપી રથ પર આરૂઢ બ્રહ્મસૂત્રથી સમન્વિત ચારવેદોને ધારણ કરવાવાળા ભગવાન "પિનાકી" ને હું ભજુ છું .

શૈવાગમમાં બીજા રૂદ્રનું નામ "પિનાકી" છે . આ પિનાકી રૂદ્રની જલમૂર્તિમાં દક્ષિણ ભારતના મદ્રાસ પ્રાંતના ત્રિચીનાપલ્લીમાં શ્રીરંગમ થી ૧ માઈલ દૂર આવેલ છે. તેને જલતત્વલિંગ અથવા જમ્બુકેશ્વરલિંગના નામથી જાણવામાં આવે છે. લિંગમૂર્તિના નીચેથી જળ ઉપરની તરફ આવતું રહે છે. આ મંદિર પાછળ એક ચબૂતરા પર જાંબુનું એક પ્રાચીન વૃક્ષ છે. આ વૃક્ષના કારણે શિવલિંગનું નામ જાંબુકેશ્વર પડ્યું. જાણવા મળે છે કે આદિશંકરાચાર્ય પણ આ બીજ

"પિનાકી" રૂદ્રની જળમૂર્તિની આરાધના કરીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આ શિવલિંગ પર એક હાથી પોતાની સૂંઢમાં જળ ચડાવી શિવજીનો અભિષેક કરતો હતો .

૩. ગિરીશ.

कैलासशिखरप्रोद्यन्मणिमण्डपमध्यग: ।

गिरिशो गिरिजाप्राणवल्लभोऽस्तु सदामुदे ।।

અર્થ :- કૈલાસના ઉચ્ચતમ શિખર પર મણીમંડપની મધ્યમાં સ્થિત ભગવાન, પાર્વતીના પ્રાણવલ્લભ ભગવાન "ગિરીશ" હંમેશા આપણને આનંદ આપે.

ભગવાન શિવના નિવાસસ્થાનનું વર્ણન ત્રણ જ સ્થળોએ જોવા મળે છે. પ્રથમ ભદ્રાવત તે સ્થાન જે લૌહિત્યગીરી ખાતે કૈલાસની પૂર્વ તરફ છે. બીજા સ્થાને કૈલાસ પર્વત છે અને ત્રીજા સ્થાને મૂઁજવાન પર્વત છે. જો કે ભગવાન શંકર સશાન્તિ અને સંયમની છબી છે. પરંતુ કૈલાસ પર્વત પર તેમના સંપૂર્ણ વિનોદને કારણે આવ્યા છે. કૈલાસ માઉન્ટ એ તેમનો વિશેષ પ્રિય છે. ભગવાન રૂદ્ર કૈલાસ પર્વત પર ગિરીશ નામના ત્રીજા સ્વરૂપમાં પ્રખ્યાત છે. શૈવગામમાં ત્રીજા રૂદ્રનું નામ "ગિરીશ" છે. ભગવાન રૂદ્રના કૈલાસ પર્વત પર રહેવાના બે કારણો છે. પ્રથમ કારણ તેમના ભક્ત અને મિત્ર કુબેરને તેના અલકાપુરીની નજીક રહેવાનુ આપેલું વરદાન છે અને બીજું કારણ રૂદ્રની પ્રાણવલ્લભા ઉમાનો હિમવાનને ત્યાં અવતાર છે.

શારીરિક સ્વરૂપમાં આ જ ભગવાન ગિરીશની અગ્નિપૂર્તિ(તેજોલિંગ)અરુણાંચલમાં સ્થિત છે. એવું કહેવામાં આવે છે કે એક વાર પાર્વતીજીએ ભગવાન શંકરની આંખો કુતૂહલથી બંધ કરી દીધી જેના કારણે સર્વત્ર અંધકાર ફેલાયો કારણ કે સૂર્ય અને ચંદ્ર ભગવાન રૂદ્રની આંખો છે. આથી સમગ્ર જીવોના જીવન માટે સંકટ સર્જાયું. આ પછી પાર્વતીજીને પ્રાયશ્ચિત રૂપે શિવકાંચી અને અરુણાંચલમાં તીવ્ર તપશ્ચર્યા કરી ત્યારબાદ અલૌકિક લિંગ અગ્નિની નિશાની તરીકે બહાર આવે છે. જેના કારણે ઘેરો અંધકાર દૂર થાય ગયો હતો. "ગિરીશ" રૂદ્રનું તેજોલિંગ છે. અંહી કાર્તિક પૂર્ણિમા પર ભક્તોની ભારે ભીડ હોય છે.

૪. સ્થાણુ.

वामाङ्गकृतसंवेशगिरिकन्यासुखावहम् ।
स्थाणुं नमामि शिरसा सर्वदेवनमस्कृतम् ।।

અર્થ :- પોતાના ડાબા અંગમાં સમાવેશ કરી તેને સુખ પ્રદાન કરવાવાળા તથા સંપૂર્ણ દેવમંડળના પૂજનીય ભગવાન "સ્થાણુ" રૂદ્રને મસ્તકથી નમું છું

અર્ધશારીરિક રૂદ્રના ચોથા સ્વરૂપમાં ભગવાન "સ્થાણુ" રૂદ્રની વાયુમૂર્તિ બાલાજી ઉત્તર આર્કાટ જીલ્લામાં સ્વર્ણમુખી નદીના કાંઠે સ્થિત છે. આ મુર્તિને કાળ હસ્તીશ્વર વાયુલિંગ પણ કહેવામા આવે છે. લોકપ્રિય માન્યતા મુજબ ભગવાન શિવ રૂદ્ર વિશિષ્ટ પવનના સ્વરૂપમાં બિરાજમાન છે. શિલ્પકારોની સામે એક મુર્તિ કણ્ણપ્પ ભીલની છે. આ મહાન શિવભક્તે પોતાના નેત્રો ભગવાન આશુતોષને અર્પણ કરી હમેશા પોતાના સમક્ષ ઉપસ્થિત રહેવાનુ વરદાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. એવું કહેવાય છે કે વારાણસીની જેમ અહિયાં પણ ભગવાન રૂદ્ર મરનારને તારક મંત્ર કાનમાં સંભળાવી અને મુક્તિ પ્રદાન કરે છે.

૫. ભર્ગ.

चन्द्रावतंसो जटिलस्त्रिनेत्रोभस्मपाण्डर: ।

हृदयस्थ सदा भूयात् भर्गो भयविनाशन: ।।

અર્થ :- ચંદ્રભૂષણ, જટાધારી, ત્રીનેત્ર, ભસ્મ તથા ભયજનક "ભર્ગ" હમેશા અમારા હૃદયમાં નિવાસ કરે.

પાંચમા રૂદ્ર ભગવાન ભર્ગને ભયવિનાશક કહેવાયા છે. દુ:ખથી પીડિત સંસારને જલ્દીથી જલ્દી દુ:ખ અને ભયથી મુક્ત કરવાવાળા કેવળ ભગવાન મહાદેવ "ભર્ગ" રૂદ્ર જ છે. ભર્ગ રૂદ્ર(તેજ)જ્ઞાન સ્વરૂપ હોવાને કારણે મુક્તિ પ્રદાન કરીને ભક્તોને ભવસાગરના ભયથી તારે છે.

પરોપકારીનું પ્રતિક ભગવાન ભર્ગ રૂદ્રની આધિભૌતીક, આકાશમૂર્તિ આકાશલિંગ રૂપમાં કાવેરી નદીના તટ ઉપર સ્થિત છે. અહિયાં મુખ્ય મંદિરમાં કોઈ મુર્તિ નથી. એકબીજા

મંદિરમાં તાંડવ, નૃત્યકારી, ચિદમ્બરેશ્વર નટરાજની સુંદર મૂર્તિ વિદ્યામાન છે. ચિદમ્બરનો અર્થ ચિત્ત એટલે જ્ઞાન અને અંબર એટલે આકાશ, ચિદાકાશ. બાજુમાં એક મંદિરમાં શેષશૈયા પર ભગવાન વિષ્ણુના દર્શન થાય છે. શંકર ભગવાનના મંદિરમાં સોનાથી મઢેલું એક મોટો દક્ષિણાવર્ત શંખ રાખેલો છે. જે ગજમુક્તા નાગમણી અને એકમુખી રુદ્રાક્ષની જેમ અમુલ્ય અને અલભ્ય ગણાય છે.

૬. સદાશિવ.

ब्रह्मा भूत्वासृजन्ल्लोकं विष्णुर्भूत्वाथ पालयन् ।

रुद्रो भूत्वा हरन्नन्ते गतिर्मेऽस्तु सदाशिव: ।।

અર્થ :- જે બ્રહ્મા બનીને સમસ્ત લોકનું સર્જન કરે છે. વિષ્ણુ બનીને પાલન કરે છે, અને અંતમાં રૂદ્ર રૂપથી બધાનો સંહાર કરે છે, તે “સદાશિવ”માં મારી પરમ ગતિ થાઓ.

શૈવાગમમાં રૂદ્રના છઠ્ઠા સ્વરૂપને “સદાશિવ” કહેલ છે. શિવપુરણ પ્રમાણે સર્વપ્રથમ નિરાકાર, પરબ્રહ્મ, રૂદ્રએ પોતાની લીલા શક્તિથી પોતાને માટે મૂર્તિની કલ્પના કરી. આ મૂર્તિ સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય અને ગુણથી સંપન્ન, સર્વની એકમાત્ર વંદનીય, શુભસ્વરૂપ, સર્વરૂપ અને સંપૂર્ણ સંસ્કૃતીઓ નું કેન્દ્ર હતી. આ મુર્તિની કલ્પના કરીને તે અદ્વિતીય બ્રહ્મ અંતરધ્યાન થઇ ગયા. આ પ્રકારે જે મૂર્તિરહિત પરબ્રહ્મ રૂદ્ર છે. તેમનો જ ચિન્મય આકાર સદાશિવ છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિદ્વાન એને જ ઈશ્વર કહે છે.

જે સદાશિવ છે તેમને પરમ પુરુષ ઈશ્વર અને મહેશ્વર કહેવામાં આવે છે. શિવપુરણ અનુસાર તે પોતાના મસ્તક ઉપર આકાશગંગાને ધારણ કરે છે. તેમના ભાલ પ્રદેશમાં ચંદ્રમા શોભે છે. તેમના પાંચ મુખ છે અને પ્રત્યેક મુખમાં ત્રણ ત્રણ નેત્ર છે. તે કાલરૂપી બ્રહ્મએ એક જ સમયે શક્તિની સાથે શિવલોક નામના ક્ષેત્રનું નિર્માણ કર્યું. તે ઉત્તમ ક્ષેત્રને કાશી કહે છે. જે પરમ નિર્વાણ અને મોક્ષનું સ્થાન છે.

૭. શિવ.

गायत्रीप्रतिपाद्यायाप्योम्कारकृतसद्मने ।

कल्याणगुनधाम्नेऽस्तु शिवाय विहितानतिः ।।

અર્થ :- ગાયત્રી જેનું પ્રતિપાદન કરે છે. ઓંકાર જેનું ભવન છે(નિવાસ સ્થાન) એવં સમસ્ત કલ્યાણ અને ગુણોના ધામ “શિવ”ને મારા પ્રણામ.

શૈવાંગમમાં રૂદ્રના સાતમાં સ્વરૂપને “શિવ” કહેવામાં આવેલ છે. શિવ શબ્દ નિત્ય વિજ્ઞાનઆનંદધન પરમાત્માનો વાચક. એટલા માટે શૈવગમ ભગવાન “શિવ”ને ગાયત્રી દ્વારા પ્રતિપાદ્ય અને એકાક્ષર ઓમકારનો વાચ્યાર્થ માને છે. શિવ શબ્દની ઉત્પત્તિ “વશ કાન્તૌ” ધાતુથી થઈ છે. જેનો તાત્પર્ય જેને બધા ચાહે છે તેનું નામ શિવ છે. દરેક મનુષ્ય અખંડ આનંદને ચાહે છે. એટલા માટે શિવ શબ્દનો તાત્પર્ય અખંડ આનંદ થયો.

જ્યાં આનંદ છે ત્યાં જ શાંતિ છે. પરમ આનંદને જ પરમ કલ્યાણ કહે છે. ”શિવ” શબ્દ નો અર્થ પરમ કલ્યાણ સમજવો જોઇએ એટલા માટે શિવને ગુણનિલય કહેવાય છે.

૮. હર.

आशीविषाहारकृते देवौघप्रणताङ्घ्रये ।

पिनाकाङ्कितहस्ताय हरायास्तु नमस्कृतिः ।।

અર્થ :- જે સૂર્યરૂપી આભૂષણને ધારણ કરે છે. દેવતા જેના ચરણોમાં નતમસ્તક રહે છે. તેવા પિનાકપાણી ”હર” ને મારા નમસ્કાર.

શૈવગમ પ્રમાણે ભગવાન રૂદ્રના આત્મા સ્વરૂપનું નામ “હર” છે. ભગવાન હરને સર્પભૂષણ કહેલ છે. આનો અભિપ્રાય મંગલ અને અમંગલ બધુ જ ઈશ્વરના શરીરમાં છે. બીજો અભિપ્રાય એવો છે કે સંહારકારક રૂદ્રમા સંહાર સામગ્રી રહેવી જ જોઇયે. સમય પ્રમાણે સૃષ્ટિનું સર્જન અને તેનો સંહાર બન્નેય ભગવાન રૂદ્રનું જ કાર્ય છે. સર્પથી વધારે સંહારકરક તમોગુણી કોઈ ના હોય શકે. કારણ કે પોતાના બચ્ચાઓંને ખાઈ જવાની વૃત્તિ સર્પજાતિમાં દેખાય છે. એટલાં માટે

ભગવાન હર પોતાના ગાળામાં સર્પોની માળા ધારણ કરે છે. કાળને પોતાના અલંકારરૂપમાં ધારણ કર્યા પછી પણ ભગવાન "હર" કાલાતીત છે.

ભગવાન "હર" પોતાના શરણમાં આવેલા ભક્તોને આધિભૌતિક, આધિદૈવીક, આધ્યાત્મિક ત્રણેય પ્રકારના તાપોથી મુક્ત કરી દે છે. એટલા માટે ભગવાન રૂદ્રનું "હર" નામ સાર્થક થાય છે.

૯. શર્વ.

तिसृणां च पुरां हन्ता कृतान्तमदभञ्जन: ।

खड्गपानिस्तीक्ष्णदन्ष्ट्र: शर्वाख्योऽस्तु मुदे मम ।।

અર્થ :- ત્રિપુરહંતા, યમરાજાના મદને હણનાર, ખડ્ગપાણી અને તીક્ષ્ણદ્રંષ્ટ શર્વ અમારે માટે આનંદદાયક થાવ.

ભગવાન રૂદ્રના નવમા સ્વરૂપનું નામ શર્વ છે. સર્વ દેવમયી રથપર સવાર થઈને ત્રિપુરનો સંહાર કરવાના કારણથી તેમને શર્વ રૂદ્ર કહેવામાં આવે છે. શર્વનો એક અર્થ સર્વવ્યાપી, સર્વાત્મા અને ત્રિલોકના અધિપતિ પણ થાય છે.

બધા દેવતાઓ સાથે બ્રહ્માજીએ ત્રિપુર સંહારની પ્રાર્થના કરતાં ભગવાન રૂદ્રને કહ્યું કે હે પ્રભુ! તમે દેવતાઓના સાર્વભૌમ સમ્રાટ હોવાને કારણે શર્વ છો. આ શ્રીહરિ વગેરે દેવતાગણ અને સમસ્ત જગત આપનું કુટુંબ છે. અજન્મા દેવ શ્રીહરિ આપના યુવરાજ છે. હું બ્રહ્મા આપનો પુરોહિત છું. ઇન્દ્ર આપની આજ્ઞાનું પાલન કરવાવાળા અને રાજ્ય સંભાળવાવાળા મંત્રી છે. બાકી બધા દેવતા આપના નિયંત્રણમાં રહીને પોત પોતાના કર્યામાં રહે છે. તેથી આપ ત્રિપુરનો સંહાર કરીને દેવતાઓને ભયમુક્ત કરવાની કૃપા કરો.

૧૦. કપાલી.

दक्षाध्वरध्वंसकर: कोपयुक्तमुखाम्बुज: ।

शूलपाणि: सुखायास्तु कपाली मे ह्यहर्निशम् ।।

અર્થ :- દક્ષ યજ્ઞનો વિધ્વંસ કરવાવાળા તથા ક્રોધિત મુખકમળવાળા શૂલપાણિ "કપાલી" અમોને રાત દિવસ સુખ પ્રદાન કરે.

શૈવાગમ પ્રમાણે દસમાં રૂદ્રનું નામ "કપાલી" છે. પદ્મપુરાણ(સૃષ્ટિ ખંડ-૧૭)ના અનુસાર એકવાર ભગવાન "કપાલી" બ્રહ્માના યજ્ઞમાં કપાળ ધારણ કરીને ગયા જેના કારણે તેમને યજ્ઞના પ્રવેશદ્વાર ઉપર જ રોકી દીધા ત્યારપછી ભગવાન "કપાલી" રૂદ્રએ પોતાના અનંત પ્રભાવના દર્શન કરાવ્યા. બધાએ ભેગા થઈને તેમની ક્ષમા માંગી અને યજ્ઞમાં તેમણે બ્રહ્માના ઉત્તરમાં બહુમાનનું સ્થાન પ્રદાન કર્યું.

એવી કથા છે કે કપાલી ભગવાને એકવાર બ્રહ્માને દંડ આપવા માટે તેમનું પાંચમું મસ્તક કાપી નાખ્યું હતું. કપાળ ધારણ કરવાને કારણે જ દસમા રૂદ્રને "કપાલી" કહે છે. આ જ સ્વરૂપમાં ભગવાન રૂદ્રએ ક્રોધિત થઈને દક્ષયજ્ઞનો વિધ્વંસ કર્યો હતો.

૧૧. ભવ.

योगीन्द्रनुत्पादाब्जं द्‌वंद्‌वातीतं जनाश्रयम् ।

वेदान्तकृतसञ्चारं भवं ते शरणं भजे ।।

અર્થ :- યોગીન્દ્ર જેમની ચરણકમાળોની વંદના કરે છે જે તમામ પ્રકારના દ્વન્દ્વોથી પર અને ભક્તોના આશ્રય છે તેમેજ જેમનાથી વેદાંતનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે તેવા "ભવ" નું હું શરણ ગ્રહણ કરું છું.

ભગવાન રૂદ્રના આગિયારમાં સ્વરૂપનું નામ "ભવ" છે. આ જ રૂપથી તેઓ સંપૂર્ણ સૃષ્ટિમાં વ્યાપ્ત છે. જગદગુરુના રૂપમાં વેદાંત અને યોગનો ઉપદેશ આપીને આત્મકલ્યાણનો માર્ગ વિસ્તારે છે. ભગવાન રૂદ્રનું આ આગિયારમું સ્વરૂપ જગદગુરુના રૂપમાં વંદનીય છે. "ભવ" રૂદ્રની કૃપા વિના વિદ્યા, યોગ, જ્ઞાન, ભક્તિ વગેરેના વાસ્તવિક રહસ્યને જાણવું અસંભવ છે. તેઓ ક્રિયા-કલાપ, સંયમ-નિયમ વગેરે દ્વારા જીવન્મુક્ત યોગીઓના પરમ આદર્શ છે. લિંગપુરાણના સાતમા અધ્યાયમાં અને શિવ પુરાણના પૂર્વ ભાગના બાવીસમાં અધ્યાયમાં ભગવાન ભવ રૂદ્રના યોગાચાર્ય સ્વરૂપ અને તેમના શિષ્ય પ્રશિષ્યોનું વિશેષ વર્ણન છે.

પ્રત્યેક યુગમાં ભગવાન "ભવ" રૂદ્ર યોગાચાર્યના રૂપમાં અવતરીત થઈને પોતાના શિષ્યોને યોગમાર્ગનો ઉપદેશ પ્રદાન કરે છે. તેમણે સર્વપ્રથમ પોતાના ચાર મોટા શિષ્યોને યોગશાસ્ત્રનો ઉપદેશ આપ્યો. જેમના નામ રૂરૂ, દધીચિ, અગસ્ત્ય અને ઉપમન્યુ છે. આ બધા જ પશુપતિ ઉપાસક અને પશુપતિ સંહિતાના પ્રવર્તક થયા. આ પ્રમાણે ભગવાન ભવ રૂદ્ર જ યોગશાસ્ત્રના આદિગુરૂ છે.

7

ભારતનું અંદાજપત્ર: એક પરિચય.

- સુમિતભાઈ આર. દંતાણી

ગામ:-વટવા, તા.:-દહેગામ, જી.:-ગાંધીનગર,પિન:-૩૮૨૩૦૫.

વિશ્વનો કોઈપણ દેશ હોય, પણ દેશની આર્થિક સ્થિતિને મજબૂત કરવા અને દેશનો આર્થિક વિકાસ સાધવા માટે આયોજન કરવું એ એક અગત્યની બાબત છે. જો આયોજન ન હોય તો વિશ્વનો કોઈપણ દેશ વિકાસ સાધી શકતો નથી. ભારત એ એક વિકાસશીલ દેશ છે. તેનો મતલબ એ છે કે, ભારત હજી વિકાસના પંથે ચાલી રહ્યો છે. ભારત સંપૂર્ણ વિકાસ કરી શક્યો નથી. કેમકે, આજે પણ ભારતમાં ગરીબી, બેકારી, ભ્રષ્ટાચાર વગેરે જેવી સમસ્યાઓ જોવા મળે છે. અંદાજપત્ર એ ભાવિ આયોજનનો એક ભાગ છે.દેશની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા અને દેશના વિકાસને આગળ વધારવા માટે અંદાજપત્ર રજૂ કરવામાં આવે છે. અંદાજપત્ર અને બજેટ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

ભારતમાં સૌપ્રથમ 18 ફેબ્રુઆરી 1860ના રોજ બ્રિટિશ સરકારના નાણામંત્રી શ્રી જેમ્સ વિલ્સને બજેટ રજૂ કર્યું હતું. તેથી જેમ્સ વિલ્સનને ભારતીય બજેટ પદ્ધતિ ના પિતા કહેવામાં આવે છે.આઝાદી બાદ ભારતનું પ્રથમ બજેટ નાણા મંત્રી શ્રી આર.કે. શણમુખમ શેટ્ટીએ 26 નવેમ્બર 1947ના રોજ રજૂ કર્યું હતું. જ્યારે પ્રજાસત્તાક ભારતનું પ્રથમ બજેટ શ્રી જોન મથાઈએ રજૂ કર્યું હતું.

ભારતમાં 1921માં વિલિયમ એકવર્થ સમિતિની ભલામણથી રેલવે બજેટને કેન્દ્રીય બજેટ થી અલગ કરવામાં આવ્યું હતું. અને તે સૌપ્રથમ 1924 માં રજુ થયું હતું. ત્યારબાદ 1924 થી 2016 સુધી રેલવે બજેટ કેન્દ્રીય બજેટ થી અલગ રજુ થયું

હતું. જોકે 2017 થી રેલવે બજેટને કેન્દ્રીય બજેટ સાથે મર્જ કરવામાં આવ્યું છે. આથી વર્ષ 2016માં રજૂ થયેલા રેલવે બજેટ ભારતનું અંતિમ સ્વતંત્ર રેલવે બજેટ હતું.

બજેટ માત્ર લોકસભામાં રજૂ થાય છે. અને રાજ્યસભામાં માત્ર સહમતી માટે મોકલાય છે.રાજ્ય સભા બજેટમાં કોઇ સુધારો કે તેનો અસ્વીકાર કરી શકશે નહિ, પરંતુ ફક્ત સલાહ આપી શકે છે. અને 14 દિવસમાં રાજ્યસભા એ બજેટને પરત મોકલવાનુ રહેશે. લોકસભા રાજ્યસભા ની ભલામણોનો સ્વીકાર કે અસ્વીકાર કરી શકે છે. ભારતીય બંધારણના અનુચ્છેદ 112 માં બજેટને લગતી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. રાષ્ટ્રપતિ દરેક નાણાંકીય વર્ષમાં કેન્દ્રીય નાણામંત્રી દ્વારા સંસદમાં બજેટ રજૂ કરાવે છે. ભારતમાં નાણામંત્રાલય દ્વારા બજેટ તૈયાર કરવામાં આવે છે.આ બજેટ ભારતના રાષ્ટ્રપતિ વતી ભારતના નાણામંત્રી દ્વારા લોકસભામાં રજૂ કરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ તેને સહમતી માટે રાજ્ય સભામાં મોકલવામાં આવે છે. બજેટ રજૂ થયા બાદ બંને ગૃહમાં ત્રણથી ચાર દિવસ બજેટ પર સામાન્ય ચર્ચા થાય છે.

સરકાર દ્વારા આવનારા નાણાકીય વર્ષ માટે રજૂ કરવામાં આવનાર ખર્ચ અને આવક ના અંદાજો ના હિસાબ પત્ર ને અંદાજપત્ર કહેવામાં આવે છે. અંદાજપત્રમાં આવનારા વર્ષના આવક-ખર્ચના અંદાજિત હિસાબો દર્શાવાય છે.

- **અંદાજપત્ર ની મુખ્ય બાબતો:-**
  - ➔ અંદાજપત્ર ખર્ચ અને આવક ના અંદાજિત આંકડા આપે છે.
  - ➔ તે આવનારા નાણાકીય વર્ષના સંદર્ભે જ રજૂ થાય છે, માટે આ અંદાજો ચોક્કસ સમયગાળા માટે છે એમ કહી શકાય.
  - ➔ દરેક સરકારના અંદાજપત્ર નો મુખ્ય હેતુ દેશના આર્થિક વિકાસ અને પ્રજાના કલ્યાણનો છે.

→ દરેક સરકારે પોતાના અંદાજપત્રને અમલમાં મૂકતા પહેલા લોકસભા, વિધાનસભા કે સ્થાનિક સભાની મંજૂરી મેળવવી પડે છે.

→ અંદાજપત્ર સામાન્ય રીતે કેન્દ્ર કે રાજ્ય સરકારના નાણામંત્રી રજૂ કરે છે.

- **અંદાજપત્ર ના પ્રકારો:-**

(૧) સમતોલ અંદાજપત્ર:-

આવક અને ખર્ચના વાસ્તવિક અંદાજો પ્રમાણે સમતોલ અંદાજપત્ર એટલે એવું અંદાજપત્ર કે જ્યાં સરકારનો અંદાજીત ખર્ચ તેની અંદાજિત આવક જેટલો જ હોય. આ આદર્શ સ્થિતિ છે, જ્યાં સરકારના ખર્ચ અને આવક ના અંદાજો સરખા હોય છે. વિકસતા દેશો માટે આવું અંદાજપત્ર વ્યવહારુ છે,જ્યારે અમુક વિકસિત દેશોમાં સંરક્ષણ અને વૃદ્ધિ દર વધારવા માટે રાજ્ય વધુ ખર્ચ કરે છે. કારણ કે વિકસિત દેશોની આવક પણ વધુ હોય છે. અર્થશાસ્ત્ર ના પિતા એડમ સ્મિથે સમતોલ અંદાજપત્ર ની તરફેણ કરી હતી.

(૨) અસમતોલ અંદાજપત્ર:-

આ પ્રકારના અંદાજપત્રમાં અંદાજિત આવક અને અંદાજીત ખર્ચ સરખા થતા નથી. આવી અસમતુલા રીતે થાય છે;

(અ) ખાધવાળુ અંદાજપત્ર:-

સરકારનો અંદાજીત ખર્ચ જ્યારે સરકારની અંદાજિત આવક કરતાં વધુ હોય તેવા અંદાજપત્રને ખાધ વાળું અંદાજપત્ર કહેવામાં આવે છે. વિકસતા દેશોમાં સરકારો આર્થિક વિકાસ માટે ખૂબ જ જાહેર ખર્ચ કરતા હોય છે.

સંરક્ષણ, શિક્ષણ, સામાજિક સેવાઓ વગેરે પાછળ પણ વધુ ખર્ચ થાય છે. પરંતુ સરકાર પાસે આવકના સાધનો ઓછા હોય છે. કરવેરા ભરવા ની ક્ષમતા લોકોમાં ઓછી હોય છે. માટે આવક કરતાં ખર્ચ વધારે થાય છે અને ખાદ્ય વાળું અંદાજપત્ર બને છે.

(બ) પુરાંતવાળું અંદાજપત્રઃ-

અંદાજીત ખર્ચ કરતા અંદાજિત આવક વધારે હોય તેવું અંદાજપત્ર પુરાંતવાળું અંદાજપત્ર કહેવામાં આવે છે. આવા અંદાજપત્ર ખાસ કરીને વિકસિત દેશોમાં જોવા મળે છે.અહીં સરકારનું ખર્ચ ઓછું અને આવક વધારે હોવાથી પુરાંતવાળુ અંદાજપત્ર હોય છે.

8

"DALIT POEMS'INTERPRETATION KEEPING IN VIEW FRANTZ FANON'S BOOK 'BLACK SKIN WHITE MASK"

PARVANI R.SHARMA
M.A(ENGLISH)., B.ED., M.PHIL
ASSISTANT PROFESSOR,
M.B.PATEL SCIENCE COLLEGE, ANAND

INTRODUCTION:

From the very emergence of the World, we have a notion of 'someone' or say, 'Almighty', He who is the Master of the world, He as the driven force and we the human being as His Son or the Followers. Therefore, we always need someone who is more powerful than us and it may be God, we readily accept his command over us. Thus, it may possible that the so-called wise people had established this kind of system, for their selfish purpose and i,e the "powerful" community has right or is able to control the "other" 'powerless' people. Therefore, coming to my point, we have the Master-obedient (slave) system; continue from very long period, it may be in the form of King and his People, Master and his bondsman, Colonizer and Colonized and in Indian context, the Upper caste and the Lower caste. As we, all know that we the human beings are the son of the Almighty and for Him we all are equal, but we failed to consider our own fellow equal to us. Consequently, we faced the problems of the Ruler and the Ruled and it is continue in the other disguise.

For making my arguments clear I am taking two Dalit poems and they are- 'The Need', by Sahil Parmar and 'Untouchable', by Dalpat Chauhan, and how this Dalit writing is connected with a book titled ' black skin white masks', by Frantz Fanon.

The plight of 'Black' and 'Dalit' in some extent is same, or say, they are connoisseur for the pain that they are suffering from very long period. The reason is that both are marginalized by the main stream. In Sahil Parmar's poem 'The Need', he talks about the photograph of him, which 'they' took, and then he takes of them. Certainly, the meaning is not so simple, as I have mentioned before his photo is taken by them and it is through fissured lens of camera, that means the photo shows him (or reality) as fractured, curved or bend deliberately. The other hidden meaning is that he is seen through their "eyes", so they show him or represented him, as 'they' wanted to do. Now taking consideration of Fanon, he also talks about 'gaze',' 'look', Fanon starts chapter no.5 (The Fact of

Blackness) with the words-"Look, a Negro! Mama, see the Negro! I'm frightened" (p.g.84). The reader when he reads the above words they seems him shocking, and many question arise in his mind like- Why one should have frightened by another human being. How is he different? What makes him a different kind of human being? First of all a word 'Negro', it is used for black-skinned person and it indicates a person who is not 'well-cultured, civilized' and a 'cannibal'. Then one can ask from where this kind of notion came, or who is spreading this kind of stuff? Therefore, the answer is the so-called "cultured, civilized and the superior Whites". The White represented 'the Black' as they wanted. The same views are observed in Parmar's poem.

"The lens of their camera is fissured,

They made me slave

And have taken my photographs in different poses".

The upper caste men constitute the 'identity' of the lower caste men. Identity means they make them believe that they are inferior and for that reason, they are controlling them and by arguing this, they are justifying their act same as White have done to the Black.

From this point onwards, Parmar takes turn and says-

"Now, I take the snaps

My own and theirs

As they are,

With my own camera"

Here, Parmar announces that they have taken his photo by twisting it but he will take their photo as they are without any prejudices. Thus, he is not favoring the biased representation. So, Parmar gets courage to fight against that one sided point of view of upper class for the lower class. He also asserts that the upper class people's belief cannot always be true. Fanon also at the end of the 5th chapter, tells the same thing –"I am wholly what I am" (p.g. 103). He denounces any need of representation of him by the 'other'. Towards the end, Fanon also says that the Black people have

their own treasure of nature, magic and their own culture of myth and oracle. Even the White admits that reality. Thus, both the writers are on the same path by saying that there is no need of anyone who will have right to present them, they are happy as they are with their own culture, tradition and it is not inferior to anyone, it has its own peculiarity. The whole world is for them. As Fanon says;

> **"I embrace the world! I am the world!" (p.g. 97).**

The same words are used by Dalpat Chauhan , as he writes;

> **"Like Sahasrarjun I embrace the world in my arms"**

However, the above sentence is not carrying the different meaning i.e Chauhan wants to embrace the world that means the whole world is for him, and he is for the world. The world cannot cast out him, because, here he is not using the world in literal sense, but as his home and as his mother. The very notion of 'Dharti Mata' comes here, he is saying that I am a part of it not an outsider.

'Untouchable' by Dalpat Chauhan, conveys his massage through a persona who is a school boy in his poem, and his felling as a side lined and that age old feeling of nervousness that is written on their forehead. The title itself suggests the stigma that is engraved on the body of lower class people.

> **"My chest,**
>
> **My caste,**
>
> **I am untouchable, untouchable, you cannot touch me', Echoed in every atom of my existence."**

The main theme of the poem is the feeling of marginalization. The untouchables are ignored by the all other caste, consequently, the feeling of loneliness encompasses the lower caste people and that stifles their development as a healthy human being. Same as the Black people have to disjoint themselves from their own culture and tradition and this aspect is beautifully depicted in Achebe's *Things Fall Apart* Fanon also notes the same thing.

"Every colonized people….every people in whose soul an inferiority complex has been created by the death and burial of its local cultural originality"(p.g.09).

Even the slaves were compelled to speak the language of their 'Master', as Fanon says it in the chapter no.2

"Shut up I told you you must speak French

the French of France

the Frenchman's French"(p.g.10).

Chauhan very beautifully narrates the loneliness filled by the untouchable, for it he uses a metaphor of Hindu God' Tripurari' i.e 'Shiva', who used to live lonely on the "Kailasha" mountain a very remote place, far from every one. Same as Dalit are compelled to live at the outside of the village with nothing and nobody takes care of them. One more aspect is related with Lord Shiva and i.e the poison myth, it is also applicable for the Untouchable who are forced to drink the poison of humiliation for so long period. Lord Shiva had accepted the poison by his will and in the same way, the untouchable accepted the work of cleaning the dirt of other caste and that acceptance brings the life for them, which is like to take ship of poison every day.

Chauhan also gives us the example of the Eklavya a disciple of Drona,Eklavya born in a lower caste was rejected by Drona as his student. Chauhan also feels the same in his School as he is neglected by all.

Towards the end of the poem, Chauhan laments on the stigma that is always following him like a shadow, as Fanon also does - " …a hemorrhage that spattered my whole body with black blood?" (p.g. 85). Chauhan is asking the question, which is asked by many but no one, get the answer.

"On which part of my body
Are written the richas of untouchability.
That's why, o giver of name untouchable,
I ask you

Where is the name that you gave me
Which has tortured me all my life?"

Dalit people by their work sand the Black people by their color were suffering severally from century without any fault and that made their life like Hell on the Earth.

9 પૂર્વમીમાંસા વિષયક પ્રસિદ્ધ આચાર્યોના વિચાર-વિવેચન

ઠક્કર ઈશિતા જયેશકુમાર

શોધ છાત્ર, પાટણ (ઉ.ગુ.)

ધાર્મિક વિચારોના મંથનનું પરિપક્વ પરિણામ એટલે દર્શન. જે હજારો વર્ષોના ચિંતનથી ઉતરેલું છે અને તેના બે પ્રકાર પડે છે. અને તે હિન્દુ દર્શનના નામથી પ્રચલિત છે.

1. આસ્તિક દર્શન
2. નાસ્તિક દર્શન

- આસ્તિક દર્શન1

આસ્તિક દર્શન 6 છે. આસ્તિક દર્શન વેદની પરંપરાનો સ્વીકાર કરે છે.

1. સાંખ્ય દર્શન - સાંખ્ય દર્શનના રચયિતા મહર્ષિ કપિલ છે.
2. યોગ દર્શન - યોગ દર્શન ના રચયિતા મહર્ષિ પતંજલિ છે.
3. વૈશેષિક દર્શન - વૈશેષિક દર્શનના રચયિતા મહર્ષિ કણાદ છે.
4. ન્યાય દર્શન - ન્યાયદર્શન ના રચયિતા મહર્ષિ ગૌતમ છે.
5. પૂર્વ મીમાંસા દર્શન - પૂર્વ મીમાંસા દર્શન ના રચયિતા મહર્ષિ જૈમીની છે.
6. ઉત્તર મીમાંસા દર્શન (વેદાન્ત દર્શન) - ઉત્તર મીમાંસા દર્શન ના રચયિતા મહર્ષિ બાદરાયણ છે.

- નાસ્તિક દર્શન2

નાસ્તિક દર્શન 3 છે. નાસ્તિક દર્શન વેદની પરંપરાનો સ્વીકાર કરતા નથી.

1. ચાર્વાક દર્શન - ચાર્વાક દર્શન ના રચયિતા ગુરૂ બૃહસ્પતિ છે.
2. જૈન દર્શન - જૈન દર્શન ના રચયિતા ઋષભદેવ છે.
3. બૌદ્ધ દર્શન - બૌદ્ધ દર્શન ના રચયિતા ગૌતમ બુદ્ધ છે.

- પૂર્વમીમાંસા શાસ્ત્ર નું સ્વરૂપ3

યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ મીમાંસાશાસ્ત્રની ગણના વિદ્યા અને ધર્મના મૂળ રૂપમાં સ્વીકારેલ 14 વિદ્યાઓ માં કરવામાં આવી છે.આ દાર્શનિક વિચારધારાની પ્રાચીનતા પર પ્રશ્ન છે. મીમાંસા શબ્દની વ્યુત્પત્તિ **मान्** ધાતુથી જિજ્ઞાસાના અર્થમાં **सन्** પ્રત્યય થી થાય છે. તેથી વ્યુત્પત્તિલભ્ય અર્થથી જિજ્ઞાસા જ મીમાંસા શબ્દ નો અર્થ થશે. આ દર્શનના રચયિતા મહર્ષિ જૈમીની ના પ્રતિજ્ઞા સૂત્ર '**अथतो धर्मजिज्ञासा** માં જિજ્ઞાસાના પદ નો પ્રયોગ કર્યો છે.

બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં આ પદ નો પ્રયોગ ખૂબ વખત થયો છે. તૈતરીય સંહિતા, કાઠક, મૈત્રાયણીય અને કૌષીતકી બ્રાહ્મણ માં મીમાંસા પદ નો પ્રયોગ, વિચાર-વિમર્શ ને અભિવ્યક્ત કરવા માટે મળે છે. ઉપનિષદ વાડમય માં મીમાંસા નો અર્થ ઉચ્ચ દાર્શનિક વિષયો પર વિચાર-વિમર્શ કરવો. માટે આ શાસ્ત્રનો મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય વિષય કર્મકાંડના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવું એમ થાય છે. કર્મકાંડ સંબંધી વિચાર બ્રાહ્મણ વાડમય માં મળે છે. અનુમાનથી વૈદિક કર્મકાંડ ના પ્રચાર અને પ્રસારની સાથે-સાથે પ્રક્રિયા સંબંધી મતભેદ પ્રારંભ થાય એટલે એના સંબંધિત સમાધાનના સંગ્રહ કરવાની આવશ્યકતા નો અનુભવ કરવામાં આવ્યો હશે. આ પ્રકારે ની મીમાંસા શાસ્ત્રનું આદિ-સ્વરૂપ કર્મકાંડના અનુષ્ઠાનો તથા વિધિ-નિષેધ અને મંત્રોના વિનિયોગ થી સંબંધિત વિષયોને પ્રમાણિક રૂપમાં ઉપર સ્થાપિત કરવા વાળા રહ્યા હશે.

- પૂર્વમીમાંસા વિષયક પ્રસિદ્ધ આચાર્યોના વિચાર-વિવેચન
- મહર્ષિ જૈમીની

પ્રાચીન ભારતીય પરંપરા મુજબ મીમાંસા દર્શન ના રચયિતા આચાર્ય જૈમીની છે. સુત્રોના આધારે તેમનો સમય ઈ.સ.પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષ માનવામાં આવે છે. પ્રો. જેકોબી શૂન્યવાદ ના ઉલ્લેખ ના કારણે જૈમીની ને નાગાર્જુનના પરિવર્તી માને છે. પરંતુ આ વાક્ય અન્ય પ્રમાણોથી પૂર્ણ થતું નથી. જૈમીની ના વિષયમાં વધારે માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી. બધા દર્શનોમાં પૂર્વમીમાંસા શાસ્ત્ર અત્યંત વિશાળ છે. આ દર્શનમાં 2700 સૂત્ર અને 100થી પણ વધારે અધિકરણ મળ્યા છે. આ 12 અધ્યાયોમાં વિભાજિત થાય છે.

તેથી તેને **'ध्वदशलक्षणी'** પણ કહેવાય છે. પૂર્વ મીમાંસા ના સુત્રો પર ઘણી ટીકાઓ 10 સદી અને તેના પછીના સદીના લેખકોની છે. અને એ આજે પણ મળે છે. જેમાં ૨૨ નો ઉલ્લેખ ગોપીનાથ કવિરાજ એ કર્યો છે

- ભાષ્યકાર શબ્બરસ્વામી

જૈમીની સૂત્રો પર શબ્બરસ્વામી ના વિશાળ ભાષ્ય છે. જેને **'शाबरभाष्य'** કહેવાય છે. આ ગ્રંથ શાંકરભાષ્ય તેમજ પતંજલિના મહાભાષ્ય ની જેમ જ મહત્વપૂર્ણ સમજવામાં આવે છે. કેટલાક લોકો કહે છે કે તેમનું વાસ્તવિક નામ આદિત્યદેવ હતું. પરંતુ જૈનો ના ઉત્પીડન થી આત્મરક્ષા માટે જંગલમાં ભીલ વેશમાં રહેતા હતા. તેથી પોતાનું નામ પણ શબ્બર સ્વામી રાખ્યું હતું. ભાષ્યકાર શબ્બરસ્વામી નો સમય ઈ.સ. ની 4 સદી નો પૂર્વાર્ધ માનવામાં આવે છે. 'શબ્બરભાષ્ય' નું પ્રકાશન ઘણી જગ્યાએ થી થયેલ છે. ગંગાનાથ ઝા. એ તેનું અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યું છે. જે બે ભાગમાં વડોદરાથી પ્રકાશિત થયેલ છે.

- કુમારિલ ભટ્ટ

શબ્બીરસ્વામીના પહેલા કોઈ વાર્તિકકાર થયેલ છે. જેમનું ઉદાહરણ કુમારીલ ભટ્ટ અને પ્રભાકર ની રચનાઓ થી મળેલ છે. પરંતુ આ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ નથી. ભાષ્યકાર પછી મીમાંસા દર્શન ની ઐતિહાસિક પરંપરામાં સર્વાધિક પ્રતિભાસંપન્ન દર્શનિક કુમારિલ ભટ્ટ તેમજ પ્રભાકર ગુરુ માનવામાં આવે છે. જેના લીધે મીમાંસાદર્શનની પ્રસિદ્ધિમાં નિરંતર વૃદ્ધિ થતી ગઈ. આ બંનેમાં પૌર્વાપર્ય સંબંધને લીધે વિદ્વાનોમાં પર્યાપ્ત મતભેદ છે. વિસ્તાર ભયથી આ વિવાદાસ્પદ વિષય ની પ્રતિપાદન અહીં કરવામાં આવતું નથી. આ બંનેના સિવાય **'मुररेस्तुतियपन्था:'** ના અનુસાર મુરારીમિશ્ર દ્વારા ત્રીજી વિચારધારાને પણ મીમાંસા સંપ્રદાયની માનવામાં આવે છે.

કુમારિલ ભટ્ટ પોતાના યુગનાં અદભુત વિદ્વાન તેમજ પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રાર્થી હતા. વેદ ના પ્રત્યે તેમની ગાઢ શ્રદ્ધા હતી. વિચારકોને તેમના મત ના પર્યાપ્ત સમાન આદર કર્યા. અને એમને શ્રદ્ધાપૂર્વક **'इतिभट्टपादा:'** એમ કહીને સ્મરણ કર્યું છે. કુમારિલ ભટ્ટ ને

કેટલાક વિદ્વાન મિથિલા પ્રદેશના નિવાસી માને છે. અને કેટલાક દક્ષિણાત્ય માને છે.

કુમારિલ ભટ્ટ ને શબ્બરસ્વામી કૃત ભાષ્ય પર વૈદુષ્યપૂર્ણ મૌલિક વ્યાખ્યા કરીને ભાષ્યકાર નું મહત્વ વધારી દીધું. શબ્બરભાષ્ય ના તર્કપાદ પર **'श्लोकवार्तिक'** ની રચના કરીને દાર્શનિક સિદ્ધાંતોમાં નવીન ચેતનાનો સંચાર કર્યો. આ ગ્રંથ કારિકા બંધ છે. તેમના ગ્રંથો ને વિવેચકોએ આધાર સ્તંભ માન્યો છે. તર્ક પાદ ને આધારે તૃતીય અધ્યાય સુધી કે સમસ્ત પાદો પર **'तन्त्रवार्तिक'** નામના ગ્રંથની રચના તેમની પ્રખર પ્રતિભાની પરિચારિકા છે. આ ગ્રંથ ગદ્યમયી ભાષામાં લખવામાં આવેલ છે. **'टुप्टीका'** શેષ 1 અધ્યાયો ની

સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા છે.

પરંપરાને અનુસરીને **'मध्यटीका'** અને **'बृहटीका'** આ બન્ને ગ્રંથો તેમના માનવામાં આવે છે. પરંતુ દુર્ભાગ્યથી તે ઉપલબ્ધ નથી. તેમનો સમય 7 મી સદી નો માનવામાં આવે છે.

- મંડનમિશ્ર

મંડનમિશ્ર કુમારિલભટ્ટ ના શિષ્યો માંથી સૌથી વધુ પ્રતિભાસંપન્ન માનવામાં આવે છે. તેમને મિથિલાના નિવાસી માનવામાં આવે છે. તેમની કૃતિઓમાં પ્રતિભા યુક્ત પાંડિત્ય નો પરિચય મળે છે.

- તેમની મીમાંસા સંબંધિત પ્રસિદ્ધ રચનાઓ નીચે મુજબ છે.

1. विधिविवेक 4

2. भावनाविवेक 5

3. विभ्रमविवेक 6

4. मिमासा सूत्रानुक्रमणीका7

કુમારીલભટ્ટ ના સિદ્ધાંતોનું અનુગમન કરવાવાળા વિદ્વાનોમાં પાર્થસારથીમિશ્ર નું નામ મોટી શ્રદ્ધા અને આદરની સાથે લેવામાં આવે છે. તેમની જન્મભૂમી મિથિલા માનવામાં આવે છે. અને તેમનો જન્મ 9 સદીમાં માનવામાં આવે છે. વિદ્યાધની આ વિદ્વાનને ભાટ્ટસંપ્રદાયની યશ ની વૃદ્ધિ માટે ચાર ગ્રંથ રત્નો ની રચના કરી

જેમાં બે પ્રકરણ ગ્રંથ છે.

1. **न्यायरत्नमाला** - જેમાં સાત શાસ્ત્રીય વિષયો.

- **प्रयुत्तितिलक, स्वत: प्रामाणयनिरुपण, विधिनिणय, नित्यकाम्यविवेक, अङ्गनिणय व्यापित्विवेक** ની સાર સાથે વિવેચના કરવામાં આવી છે.
- આ ગ્રંથ પર રામાનુજાચાર્યે **'नायकरत्न'** નામ ની વ્યાખ્યા લખી છે. તેનું પ્રકાશન મૂળ ગ્રંથ ની સાથે વડોદરા થી થયેલ છે.

2.**'शास्त्रदीपिका'** - આ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથનું પ્રકાશન નિર્ણય સાગર પ્રેસ થી રામકૃષ્ણ ભટ્ટ વિરચિત યુક્તિ સ્નેહ પ્રપુરણી ટીકા તથા સોમનાથની **मयुरवमालिका** ટીકાની સાથે થયેલ છે.

- બીજા બે ગ્રંથો ના નામ પણ છે

1. **तर्करत्न दुपटीका** ની વ્યાખ્યા છે. અને
2. શ્લોક વાર્તિક પર **न्यायरत्नाकर** નામની ટીકા છે.8

પાર્થસારથિમિશ્રના પહેલા પણ શ્લોકવાર્તિક પર ટીકાઓ લખાઈ ગઈ છે. જેમાં મિથિલા નિવાસી સૂચરિતમિશ્ર ની **काशिका** પ્રસિદ્ધ છે માધવભટ્ટના પુત્ર સોમેશ્વર ભટ્ટ (૧૧મી સદી) ને **'न्यायसुधा'** નામના તંત્રવાર્તિક પર પાંડિત્યપૂર્ણ ટીકા લખી છે. તેના મુજબ પરિતોષ મિશ્ર ને પણ તંત્ર વાર્તિક પર **'अजिता'** ટીકા લખી છે. જે ન્યાયસુધાથી અપેક્ષાકૃત સરળ અને બોધગમ્ય છે. આ ટીકા પ્રાપ્ત થતી નથી.9

માધવાચાર્ય ને **'जैमिनियन्यायविस्तर'** ની રચના કરવાની મીમાંસા સિદ્ધાંતોમાં પ્રવેશને ઇચ્છુક અધ્યેતાઓ ના માર્ગ સરળ અને પ્રશસ્ત કરી દીધા. પાર્થસારથિમિશ્ર ની પછી થી ગણના કરવામાં આવે છે. આ ગ્રંથમાં તેમણે મીમાંસા-સૂત્રો ની વ્યાખ્યા પ્રસ્તુત કરી છે. ગદ્ય અને પદ્ય બંનેમાં તેની રચના કરવામાં આવી છે. સર્વપ્રથમ શ્લોકબધ્ધ રચના ના માધ્યમથી અધિકરણ નો વિષય સરળ અને સુબોધ શૈલીમાં પ્રતિપાદિત કરીને તેનો ભાવાર્થ ગદ્યમયી ભાષામાં સમજાવવામાં આવ્યો છે.તેમનો સમય ૧૪મી સદીમાં માનવામાં આવે છે. કુમારિલ ભટ્ટ ની સાથે પ્રભાકર ના

પણ મંતવ્યો નો આવશ્યક થાય તેટલો પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યા છે. માધવાચાર્ય બીજા અન્ય ગ્રંથો ના પણ પ્રણેતા માનવામાં આવે.

अप्ययदीक्षित-विधिरसायन અને **वादनक्षत्रमाला** નામના મીમાંસા દર્શન સંબંધિત બે ગ્રંથોના પ્રણેતા માનવામાં આવે છે. **'यत्कुमारिलमतानुसारिणा निर्मितं विधिरसायनं मया'** આ પંક્તિ ના સાક્ષ્ય પર તેમને કુમારિલ ભટ્ટ ના અનુયાયી માનવામાં આવે છે. અપયયદીક્ષિત નો સમય ૧૬મી સદી નો માનવામાં આવે છે.

- ખંડદેવ મિશ્ર

પંડિત બળદેવ ઉપાધ્યાયના મતમાં ખંડદેવ મિશ્ર નું નામ ભાટ્ટમતના ઇતિહાસમાં સુવર્ણ અક્ષરોમાં લખવા યોગ્ય છે. ભાટ્મત માં નવ્યમત ના ઉદભાવક એ છે કે જો 'નવ્યન્યાય' ના સમાન દાર્શનિક દ્રષ્ટિથી નિતાંત મહત્વશાળી છે. એના શિષ્ય શંભુ ભટ્ટ ના અનુસાર તેમનો નિર્માણ સમય ઈ.સ.1665 છે. ખંડદેવ વારાણસીના બ્રહ્મનાલ મોહલ્લા ના નિવાસી હતા. તેમના વિદ્યાગુરુ નું નામ વિશ્વેશ્વરભટ્ટ અને બીજું નામ ગાગાભટ્ટ હતું. જેમણે જૈમીની સૂત્રો પર **'भाट्टचिन्तामणि'** નામની જૂની ટીકા ની રચના કરી. ખંડદેવના ત્રણ ગ્રંથો છે.

1. **भाटकौस्तुभ** – જૈમીન સૂત્રોની વિશદ અને વૈદુષ્ય પૂર્ણ ટીકા છે.
2. **भाटट्दीपिका** – અધિકરણ પ્રસ્થાન પર નિર્મિત આ ગ્રંથ વિવેકચકો ની દ્રષ્ટિમાં ખંડદેવનું સર્વસ્વ છે. આ ગ્રંથરત્ન પર ત્રણ ટીકાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે.10
3. **भाटट्चिन्तामणि** - આ શબ્દ પદ્ધતિના વિવેચન કરે છે.

વિવેચકોએ આ ગ્રંથની તુલના ગદાધર ભટ્ટાચાર્ય ના વ્યુત્પતિવાદ અને નાગેશભટ્ટ ના મંજૂષા સાથે કરી છે.

ખંડદેવ ના સમકાલીન પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન મીમાંશાન્યાયપ્રકાશ ના રચયિતા આપદેવ છે. તેમણે એમના પિતા અનંતદેવ પાસેથી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે. તેમના આ ગ્રંથ નું બીજું નામ **'आपोदेवी'** છે. મીમાંસાન્યાયપ્રકાશની ટીકા **'भाट्टालङ्कार'** છે. જેના રચયિતા આપદેવના પુત્ર અનંતદેવ છે. દક્ષિણના વિદ્વાન લોગાક્ષીભાસ્કર એ અર્થ સંગ્રહ નામના

પ્રકરણ ગ્રંથની રચના કરી છે. તેના પર વિસ્તૃત વિચાર આગળ કરવામાં આવ્યો છે. કૃષ્ણયજવા રચિત મીમાંશાપરિભાષા સરળ ભાષામાં જૈમીની સિદ્ધાંતોનું વિવેચન કરે છે. આ વિદ્યાર્થીઓના ઉપયોગી હોવાની સાથે-સાથે સામાન્ય માણસ માટે પણ લાભદાયક છે. અહીં સંક્ષિપ્તમાં ભાટ્ટ પરંપરાના વિદ્વાનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. વિસ્તાર પૂર્વક વિચાર પ્રસ્તુત પંક્તિઓના લેખકની પ્રકાશયમાનકૃતિ મીમાંસાદર્શેન ઐતિહાસિક અને સૈદ્ધાંતિક વિવેચનમાં આપવામાં આવ્યું છે.

 પ્રભાકર સંપ્રદાયના આચાર્ય

મીમાંસાદર્શન ની વિવેચનાત્મક પરંપરાના વિકાસમાં કુમારિલ સંપ્રદાયના અતિરિક્ત પ્રભાકર ગુરુના વિદ્વાન અનુયાયીઓને પ્રશંસનીય યોગદાન આપ્યું છે. સૌ પ્રથમ આપણે પ્રભાકર ના ગ્રંથો નો પરિચય મેળવીશું. કુમારીલ ની જેમ પ્રભાકરને પણ શબ્બરભાષ્ય પર ટીકાઓ લખી છે. તેમાં બૃહતી અથવા નિબંધ પ્રકાશિત છે. પરંતુ લધ્વી અથવા વિવરણ પ્રકાશિત નથી. સ્વતંત્ર મતના પ્રતિષ્ઠાપક હોવાને કારણે પ્રભાકર અનામતનો વિશેષ પ્રચાર થઇ શકતો નથી. તેમની માન્યતાઓના પ્રબળ સમર્થક આચાર્ય શાલિકનાથ મિશ્ર હતા. તેમને ઉદયન આચાર્યના પૂર્વવર્તી માનવામાં આવે છે. તેમની ભૂમિ મિથિલા અથવા બંગાળ માનવામાં આવે છે. તેમનો સમય 9 સદીની આસપાસ નો માનવામાં આવે છે. શાલિકનાથ પ્રણિત 3 પંચિકાઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

 પ્રભાકર ગુરુ રચિત ટીકાઓ

1. **ऋजु विमला पञ्चिका** ટીકા પ્રાપ્ત થાય છે.

2. **दीधशिखा पञ्चिका** ટીકા પ્રાપ્ત થાય છે.

3. **प्रकरण पञ्चिका** ટીકા પ્રાપ્ત થાય છે.

શાલિકનાથ ના અનન્તર પ્રભાકર પરંપરાના બીજા ઉલ્લેખ યોગ્ય વિચારક ભવનાથ મિશ્ર છે. જેમની જન્મભૂમિ મિથિલા છે. તેમનો સમય 10 મી સદીના અંતિમ ભાગમાં માનવામાં આવે છે. તેમને શાલિકનાથના મત નું નિરૂપણ તથા મીમાંસા ના અધિકરણ ની વ્યાખ્યા ‘નયવિવેક’ નામના પાંડિત્યપૂર્ણ ગ્રંથની રચના કરી છે. આ

તેમની એકમાત્ર કૃતિ છે. તથા મીમાંસા ના ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથોમાં તેની ગણના છે વરદત્ત અને દામોદરસૂરી ને નયવિવેક પર ક્રમશઃ દીપિકા અને અલંકાર નામની વ્યાખ્યા લખી છે. જે સરસ્વતી ભવન પુસ્તકાલયમાં સુરક્ષિત છે.

પ્રભાકર સંપ્રદાયમાં નંદીશ્વર રચિત 'પ્રભાકર વિજય' નું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. પ્રભાકર ના સિદ્ધાંતોના પ્રમાણે નિરૂપણ હેતુ જેમને ગ્રંથની રચના કરી એવું 'પ્રયુક્તિનિર્ણયપ્રકરણ' ના આરંભિક શ્લોકોથી જાણવા મળે છે. પ્રભાકરવિજય પર શાકિલનાથ તેમજ ભવનાથ ના ગ્રંથો નો પ્રભાવ સુસ્પષ્ટ છે. આ ગ્રંથોમાં કુમારીસંપ્રદાયના સમર્થક 'ન્યાયરત્નમાળા' ના પ્રણેતા પાર્થસારથિમિશ્રની માન્યતાઓનો યુક્તિપૂર્વક ખંડન કર્યું છે. પ્રસંગત નંદીશ્વર ના અન્ય દાર્શનિક ની પણ આલોચના કરવામાં આવી છે. આ ગ્રંથના પ્રકાશિત થયા પછી પ્રભાકર ગુરુની માન્યતાઓ નું જ્ઞાન હવે સંભવ થઇ ગયું છે.

રામાનુજાચાર્ય પ્રણિત તન્ત્રરહસ્ય પ્રભાકર ની માન્યતાઓનો પ્રતિપાદક લઘુકાય ગ્રંથ છે જે સરળ અને સ્પષ્ટ શૈલીમાં લખવામાં આવેલ છે. તેમણે પોતાના ગ્રંથોમાં ખંડદેવમિશ્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેથી વિચારકોને તેમનો સમય 18 મી સદીની આસપાસ માનવામાં આવે છે. પ્રભાકરની માન્યતાઓને સમજવા માટે તન્ત્ર રહસ્ય પ્રવેશિકા ની જેમ છે.

આમ, આ સંપ્રદાયના પ્રકાશિત ગ્રંથોમાં અહીં પરિચયાત્મક વિવરણ સંક્ષેપ્ત માં પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે.

- પાદટીપ

1. ભારતીય દર્શનશાસ્ત્ર નો ઇતિહાસ (પાનં-173)
2. ભારતીય દર્શનશાસ્ત્ર નો ઇતિહાસ (પાનં-174)
3. મીમાંસા દર્શન (પાનં-7)
4. (વિધ્યર્થ પર વિચાર)
5. (આર્થી ભાવનાની મીમાંસા કરવામાં આવી છે.)
6. (ખ્યાતિઓનું પાંડિત્યપૂર્ણ નિરૂપણ છે.)

7. (જૈમીની પ્રણિત સૂત્રોની શ્લોકબધ્ધ સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા છે.)

8. વિદ્વાનોમાં આ ગ્રંથના પઠન-પાઠન નો પ્રચાર વધારે જોવા મળે છે.

9. આ ની પાંડુલિપિ Madras Govt. Oriental Mss Library અને Adyar Theosophical Mss Library માં સુરક્ષિત છે.

10. 1. - આ ટીકા ખંડદેવ ના શિષ્ય શંભુભટ્ટ દ્વારા રચેલી છે.

 2.-આ ટીકા ભાસ્કરરાય દ્વારા રચેલી છે.

 3.-આ ટીકા વાજછેશ્વરયજવા દ્વારા રચેલી છે.

10

Human Resource Accounting: In Modern Edge

Prajapati Jitendrakumar Prahladbhai

M.com., B.ed

Meaning:

Human resources are considered as important assets and are different from the physical assets. Physical assets do not have feelings and emotions, whereas human assets are subjected to various types of feelings and emotions. In the same way, unlike physical assets human assets never gets depreciated.

Therefore, the valuations of human resources along with other assets are also required in order to find out the total cost of an organization. In 1960s, Rensis Likert along with other social researchers made an attempt to define the concept of human resource accounting (HRA).

Definition:

1. The American Association of Accountants (AAA) defines HRA as follows: 'HRA is a process of identifying and measuring data about human resources and communicating this information to interested parties'.

2. Flamhoitz defines HRA as 'accounting for people as an organizational resource. It involves measuring the costs incurred by organizations to recruit, select, hire, train, and develop human assets. It also involves measuring the economic value of people to the organization'.

3. According to Stephen Knauf, ' HRA is the measurement and quantification of human organizational inputs such as recruiting, training, experience and commitment'.

Need for HRA:

The need for human asset valuation arose as a result of growing concern for human relations management in the industry.

Behavioural scientists concerned with management of organizations pointed out the following reasons for HRA:

1. Under conventional accounting, no information is made available about the human resources employed in an organization, and without people the financial and physical resources cannot be operationally effective.

2. The expenses related to the human organization are charged to current revenue instead of being treated as investments, to be amortized over a period of time, with the result that magnitude of net income is significantly distorted. This makes the assessment of firm and inter-firm comparison difficult.

3. The productivity and profitability of a firm largely depends on the contribution of human assets. Two firms having identical physical assets and operating in the same market may have different returns due to differences in human assets. If the value of human assets is ignored, the total valuation of the firm becomes difficult.

4. If the value of human resources is not duly reported in profit and loss account and balance sheet, the important act of management on human assets cannot be perceived.

5. Expenses on recruitment, training, etc. are treated as expenses and written off against revenue under conventional accounting. All expenses on human resources are to be treated as investments, since the benefits are accrued over a period of time.

1. Providing cost value information about acquiring, developing, allocating and maintaining human resources.
2. Enabling management to monitor the use of human resources.
3. Finding depreciation or appreciation among human resources.
4. Assisting in developing effective management practices.
5. Increasing managerial awareness of the value of human resources.
6. For better human resource planning.
7. For better decisions about people, based on improved information system.
8. Assisting in effective utilization of manpower.

Types (Intellectual Capital, Social Capital, Emotional Capital and Spiritual Capital)

Human resource accounting is in intangible form and is within the inside of human resources. Therefore, there may be different ways in which this can be classified. There are four types of human capital- intellectual capital, social capital, emotional capital, and spiritual capital. Let us briefly discuss these to identify how these contribute to individual effectiveness.

1. Intellectual Capital:

The first element of the human capital is intellectual capital which can be defined at individual level as well as at organizational level. At the level of individual, it refers to his knowledge, skills, and expertise. It may be in the form of specialized knowledge, tacit knowledge and skills, cognitive complexity, and learning capacity.

At the organizational level, intellectual capital consists of both the stock of knowledge, skills, and expertise that members of the organization collectively possess, and the knowledge and expertise that may be embedded in or owned by the organization including patents, information technology based knowledge systems, or specialized processes of work.

Ghoshal observes that "in the recent past, much management attention has been paid to this issue of intellectual capital, and rightly so. Knowledge rather than money is increasingly becoming the key competitive differentiator — certainly in service industries like consulting, investment banking, IT services, and so on, but also in manufacturing-based businesses like pharmaceuticals, consumer electronics, and electrical machinery."

2. Social Capital:

Social capital is the second element of human capital. It is derived from the network of relationships, both internally and externally. From organization's point of view, social capital relates to the structure, quality, and flexibility of the human networks which can be created through cohorts, joint training in which people get to know each other, job rotation through different departments and functions, long-term employment, and internal culture.

The other aspect of social capital is external — built on the relationships with external forces like customers, suppliers, government agencies, etc. However, building external relationships and working on these does not involve taking undue advantages for furthering the interest of the organization. It is used in the context of trustworthiness.

3. Emotional Capital:

Emotionality is one of the five big personality dimensions that affect job performance. In order to develop high level of emotional maturity in people for better performance, psychologists started work on it.

One of them, Daniel Goleman, coined and popularized the term emotional intelligence which refers to "emotional awareness and emotional management skills which provide the ability to balance emotion and reason so as to maximize long-term happiness."

Emotional capital constitutes this emotional intelligence. Thus, emotional capital is the value of emotional awareness and emotional management skills of employees of an organization. Like intelligence quotient (IQ), emotional intelligence is also expressed in terms of emotional quotient (EQ). EQ emerges from mind's status of a person and not from his brain. Thus, it is a psychological phenomenon.

Therefore, IQ and EQ are different phenomena. However, both are not mutually exclusive. A person may be high on both IQ and EQ or low on both. Persons with high EQ are high on self-awareness, self-control, autonomy, confidence, focus, purposefulness, integrity, and motivation.

In today's context, emotional intelligence is being perceived as the most important element in a person's success. For example, while comparing IQ and EQ, Goleman suggests that while 20 per cent success is contributed by IQ, the remaining 80 per cent success is determined by EQ. It is now widely believed that emotional intelligence rather than IQ may be the true measure of human intelligence.

Emotional intelligence plays role in the following areas:

i. For filling organizational positions with different types of jobs requiring different levels of EQ.

ii. Improving quality of work life by adopting rationality in unusual situations like organizational change, stress, criticisms, or similar such events.

iii. Developing credibility of persons as they make consistent decisions by using their rationality.

iv. Effective communication through use of appropriate emotions.

v. Conflict resolution by not involving emotionally in any conflict.

vi. Increased leadership effectiveness because of ability to regulate emotions, emotional facilitation of thinking, and ability to express emotions appropriately.

4. Spiritual Capital:

Spiritual capital has been recognized as the latest ingredient of human capital. It has emerged out of workplace spirituality. Therefore, first, let us discuss this concept. Spirituality, in general, is defined in religious term and is related to submission to God. However, workplace spirituality cannot be defined in such an abstract form but is defined in terms of recognition that people have inner life that nourishes and is nourished by meaningful work that leads to realize ultimate goal of life.

Organizations that practise spirituality are concerned with helping people to develop and reach their full potential. Many scholars have derived the meaning of spiritual capital from this theme and have defined it 'what makes life meaningful'.

Operationally, spiritual capital is defined as individual dispositions that manifest as belief in something larger than self, a sense of interconnectedness, ethical and moral conscience, a drive to serve, and the capability to transfer these conceptualizations into behaviours and, ultimately, added value.

Spiritual capital in an organization has the following advantages:

i. It frees up higher order potential in individual.

ii. It encourages and enhances visioning.

iii. It recovers idealism and accountability.

iv. It encourages learning and new work paradigms.

v. It encourages participation and flattens hierarchy.

vi. It paves the way for organizational transformation.

vii. It achieves higher personal standards of excellence at ethics with less need for policing.

An HR practitioner has observed about the importance of EQ as such, "whereas with a high IQ, you may get hired, with a high EQ, you may get promoted. But this is a short-term perspective and long-term growth is linked to SQ."

All these forms of human capital are not isolated rather these are interrelated. Therefore, while measuring human capital, all these must be taken together. Human resource accounting makes attempt to measure this capital.

The various methods of measurements of costs and valuation of human resources are listed below:

(A) Historical Cost Method:

In this approach, actual costs incurred on recruiting, selecting, hiring, training and developing the human resources of an organisation are capitalised and amortised over the expected useful life of the human resources. Prof. Flamholtz refers to such costs as original costs of human resources when he says that 'original cost of human resources, refers to the sacrifice that was actually incurred to acquire and develop people.'

Thus, a proper record of expenditure made on hiring, selecting, training and developing the employees is kept and a part of it is written off to the income of the next few years during which human resources will provide services. If the human assets are liquidated prematurely, the whole of the amount not written off is charged to the income of the year in which such liquidation takes place. If the useful life is recognised to be longer than originally expected, revisions are effected in the amortisation schedule.

The historical cost of human resources is very much similar to the book value of the other physical assets. When an employee is recruited by a firm, he is employed with the obvious expectation that the returns from him will far exceed the costs involved in selecting, training and developing him.

The value of human resources can be increased substantially by making investments in training in the same manner as the value of fixed assets is increased by making additions in them.

Such additional costs incurred in training and development are also capitalised and are amortised over the remaining life. The unexpired value is shown in Balance Sheet as investment in human resources. The method is simple. It meets the test of traditional principles of accounting, i.e., it is only an extension of the concept of proper matching of cost and revenue.

However, implementation of all this approach poses the following problems:

i. It only takes into account the acquisition cost of employees, ignoring altogether the aggregate value of their potential services.

ii. It is difficult to estimate the number of years over which the capitalised expenditure is to be amortised.

iii. What should be the rate of amortisation? Should it be increasing, constant or a decreasing rate?

iv. The economic value of human resources increases over time as the people gain experience. However, in this approach, the capital cost decreases through amortisation. How to reconcile the above discrepancy?

(B) Replacement Cost Method:

This method of valuation of human resources has been developed by Prof. Eric G. Flamholtz on the basis of concept of replacement cost first suggested by Mr. Likert. Replacement cost is a measure of the cost to replace a firm's existing human resources. Rensis Likert and Pyle have suggested determination of the value of total human organisation on the basis of the assumption that new similar organisation has to be created from scratch.

They say "Suppose that tomorrow your firm had all of its present facilities everything but no personnel except the President; and he had to rebuild the human organisation back to its present effectiveness. How much would that cost? All costs would be included which are involved in recruiting, hiring, training and developing the replacement to the present level of proficiency and familiarities with the organisation. This should serve as the basis for replacement cost of the organisation from time to time."

Hekimian and Jones have also advocated the use of replacement cost method when they say that, "in essence, we would value a human being at the estimated cost to us of replacing him with another person of equivalent talents and experience." This approach incorporates the current value of an organisation's human resources in its financial statements prepared at year end. But at the same time, it is at variance with the conventional accounting practice of valuing other assets.

Though current replacement costs method of valuing human assets is an improvement over the historical cost approach, yet it suffers from following drawbacks:

i. There may be no similar replacement for a similar certain existing asset. It is really difficult to find identical replacement of existing human resources in actual practice.

ii. The determination of a replacement value is affected by the incomplete information about human resources.

iii. Further, the valuation based on replacement cost lacks verifiability.

(C) Opportunity Cost Method:

This method of measuring value of human resources of an organisation is based on the economist's concept of opportunity cost. For capital equipments and assets, Joel Dean has

defined opportunity cost as "the most profitable alternative use… that is foregone by putting it to the present use."
Hekimian and Jones suggest an opportunity cost approach to value the employees when they state that "this (opportunity cost) is the value of an asset when there is an alternative use of it."
They have suggested a competitive bidding process for the scarce employee in an organisation. The employee is to be termed as scarce only when the employment is one division of an individual or group denies this kind of talent to other divisions. They have specifically excluded those of employees that can be hired readily from outside and thus do not recommend a bidding process for such employees.
Hence, opportunity cost of an employee in one department is calculated on the basis of offers (bids) made by other department for the employees working in this department in the same organisation. The authors of this approach believe that "a bidding process such as this is a promising approach towards- (i) optimal allocation of personnel and (ii) a quantitative base for planning, evaluating and developing human assets of the firm."
However, this approach has narrowed down the concept of opportunity cost by restricting it to the 'next best' use of the employees within the same organisation. Moreover, it has specifically excluded from its purview the employees which are not scarce and are not being 'bid' by other departments.
It emphasised that this system of 'competitive bidding' is likely to result is lowering the morale and productivity of the employees, which are not so covered under this process.
Further, a person may be an expert for one department and not so for the other department. He may be valuable for the department in which he is working (and thus command a high value) and hence, may have a lower price in the bid by the other department. Thus, the total valuation of human resources based on the competitive bid price may be inaccurate and misleading.

(D) Standard Cost Method:

In this method, standard costs of recruiting, hiring, training and developing per grade employee are developed and established and made up-to-date every year. The standard cost so arrived at, for all persons are treated as the value of human resources for accounting purposes. This is an easy method for implementation and the variances produced should be analysed and would form a useful basis for control.

(E) Current Purchase Power Method:

Under this method, the historical cost of investment in human resources is converted into current purchasing power of money with the help of index numbers. The standard cost method and the current purchase power method also suffer from all the drawbacks of the replacement cost method except that they are simplest in calculation.

(F) Economic Value Method:

The present value of a portion of the firm' future earnings attributable to human resources will be the value of human resources.

The important and widely used model for valuation is Lev and Schwartz which is explained below:

Discounted Present Value of Future Earnings Method:

The model of measurement of human capital suggested by Brauch Lev and Aba Schwartz is based on the economic concept of human capital. Capital is defined as a source of income over a period of time and its worth is the present value of future incomes discounted by a certain rate.

Irving Fisher, one of the originators of human capital theory, states that "the value of capital must be computed from the value of its estimated future net income not vice versa."

However, a close look at the definition of capital and its valuation shows that Fisher does not talk of human or non-human capital separately. However, the valuation of human capital is an important as that of non-human capital because human beings have the productive capacity and in one form, which wealth can be held.

According to Lev and Schwartz, the value of human capital represented by a person of age is the present value of his remaining future earnings from his employment.

They have given the following formula for calculating the value of an individual:

$$Vr = \sum_{t-r}^{T} \frac{I(t)}{(1+r)^{m}} \quad t-l$$

where

Vr the value of an individual 'r' years old.

I(t) the individual's annual earnings up to the retirement

T retirement age

r discount rate specific to the person

t active service (in years)

Lev and Schwartz are of the opinion that "the determinations of the total value of a firm's labour / human force is a straightforward extension" of the measurement of the value of individual. They have divided the whole labour force into certain groups as unskilled, skilled, semi-skilled, technical staff, managerial staff etc., and in accordance with different age groups.

Average earning profiles for different classes and age-groups are prepared for each group of personnel separately and present value of human capital is calculated in accordance with the above formula. The aggregate present value of the different groups of personnel will represent the capitalised future earnings of the firm as a whole.

They have advocated the use of "cost of capital" rate for the purpose of discounting the future earnings of the employees for arriving at their present value.

Thus, in brief, the model identifies an individual's expected economic value to the organisation to his future earnings for his remaining active service life. His future expected income stream is discounted by an appropriate rate to arrive at the present value of his services. This method, however, suffers from the following weaknesses.

However, the model suffers from the following deficiencies:

1. A person's value to an organisation is not determined entirely by the person's inherent qualities, traits and skills but also by the organisational role in which the individual is placed. Moreover, the individual's skill and knowledge are not valuable to an organisation in the abstract form. They are valuable only when such qualities serve as a means to achieve the organisational goals.

2. The model also does not take into account the possibility of an individual leaving the organisation for reasons other than death or retirement. It may be stated here that people quit organisations for a variety of reasons.

3. The assumptions of the model that people will not make role changes during their career with the organisation also seems to be unrealistic. In the organisations, employees are quite often transferred to other departments and their role also changes when they are transferred.

Benefits of HRA:

There are certain benefits for accounting of human resources, which are explained as follows:

1. The system of HRA discloses the value of human resources, which helps in proper interpretation of return on capital employed.

2. Managerial decision-making can be improved with the help of HRA.

3. The implementation of human resource accounting clearly identifies human resources as valuable assets, which helps in preventing misuse of human resources by the superiors as well as the management.

Limitations of HRA:

HRA is yet to gain momentum in India due to certain difficulties:

1. The valuation methods have certain disadvantages as well as advantages; therefore, there is always a bone of contention among the firms that which method is an ideal one.

2. There are no standardized procedures developed so far. So, firms are providing only as additional information.

3. Under conventional accounting, certain standards are accepted commonly, which is not possible under this method.

4. All the methods of accounting for human assets are based on certain assumptions, which can go wrong at any time. For example, it is assumed that all workers continue to work with the same organization till retirement, which is far from possible.

5. It is believed that human resources do not suffer depreciation, and in fact they always appreciate, which can also prove otherwise in certain firms.

6. The lifespan of human resources cannot be estimated. So, the valuation seems to be unrealistic.

References

- Blau, Gary E. Human Resource Accounting, 1st ed. Scarsdale, N.Y.: Work in America Institute, 1978.
- Caplan, Edwin H. and Landekich, Stephen. Human Resource Accounting: Past, Present and Future. New York: National Association of Accountants, 1974.
- Tiwari Ravindra, Kodwani Amitabh Deo, "Human Resource Accounting-A New Dimension" [1]
- Management accounting: Ravi.M.Kishore- taxman allied publications

11

ડૉ.આંબેડકરના સમાજિક વિચારોમાં ભારતીય બંધારણ

જાદવ દિવ્યાબેન પ્રવિણભાઈ
પી.એચ.ડી.રીર્ચ રિસેર્ચ સ્કોલર
હેમચંદ્રાચાર્ય નોર્થ ગુજરાત યુનિવર્સીટી પાટણ

પૂર્વભૂમિકા :

બ્રિટિશ લોકસભાએ ભારતને આઝાદી આપવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો. તે પછી માત્ર એક માસમાં ૧૯૪૭, ૧૫ ઓગસ્ટના દિવસે દેશ સંપૂર્ણ આઝાદ થયો. અંગ્રેજોએ દેશના નેતાના હાથમાં સત્તાનો દોર સોંપ્યો. ગોરા સૈનિકો, કર્મચારીઓ, અધિકારીઓ, વહીવટદારો સૌ પોતાના દેશમાં જવા રવાના થયા. આમ, સરળતાથી સત્તા છોડીને ચાલ્યા જવું. એ ઇતિહાસની અજોડ ઘટના હતી. દેશમાં વડાપ્રધાન પદનું સુકાન પંડિત જવાહરલાલ નેહરુએ સંભાળ્યું એમના પ્રધાનમંડળમાં વિપક્ષોના સભ્યોનો પણ સમાવેશ થયો.. તે અનુસાર ડૉ.આંબેડકરને કાયદા ખાતું સોંપાયું. તેઓશ્રીએ એક બંધારણ સમિતિની રચના કરી ને તેના પ્રમુખ તરીકે રાજેન્દ્ર પ્રસાદને નિયુકત કર્યા.

આ સમયે દેશભરમાં ભાગલાં પાડવાનાં આંદલનો થવા લાગ્યા. જુદા જુદા રાજ્યોના રાજાઓ પોતાની સ્વતંત્ર હકૂમત માંગવા લાગ્યા. મુસલમાનોએ સિંધ, હૈદરાબાદ, પંજાબ, સરહદ અને જમ્મુ-કાશ્મીર વગેરે રાજ્યોની એક સંઘ સરકાર રચવાનું નક્કી કર્યુ. આ ઉપરાંત બંગાળ અને સૌરાષ્ટ્રના જુનાગઢ રાજ્યને સ્વતંત્ર ઇસ્લામ હકુમતમાં મુકવાનો હઠાગ્રહ કર્યો. આ કારણસર હિન્દુ, મુસલમાનો વચ્ચે કોમી હુલ્લડો વ્યાપક રીતે ફાટી નીકળ્યાં. એકલા દિલ્લીમાં થયેલા મૃત્યુનો આંક એક લાખને આંબી ગયો હતો.આ ખૂનરેજીના કારણે બંન્ને કોમો વચ્ચે ઝેરવેરની આગ ભડકી ઊઠી મા –બાપ વિનાનાં અનેક બાળકો નિરાધાર બન્યાં. સ્ત્રીઓના શીલ લૂંટાયા. માલ-મિલકતનો નાશ થયો. અસંખ્ય કુટુંબો બેઘર બન્યા. આખો દેશ સ્તબ્ધ બની ગયો. મીલો, કારખાના બંધ પડ્યાં. માનવથી ભરચક બજારો સૂમસામ બન્યાં. જીવન જરૂરી ચીજવસ્તુઓ જાળવી દુર્લભ બની. આ તોફાનોને કાબૂમાં લેવા અતિ કઠિન કામ હતું. આવા કપરા સંજોગોમાં કાશ્મીરને પાકિસ્તાનમાં ભેળવી દેવા માટેની લડાઇ શરૂ થઇ. સૈનિકોને સરહદનું રક્ષણ કરવા માટે મોકલવા દેશના આંતરિક ભાગોમાં ચાલી રહેલા તોફાનોને શાંત પાડવા માટે રોકવા એ વિકટ કોયડો હતો. સૈનિકોમાં પણ બે ભાગલા થયા. હિન્દુસ્તાન માટે આ અત્યંત કપરા દિવસો હતા.

મહાત્મા ગાંધીજીએ હંમેશા માટે અખંડ ભારતની હિમાયત કરી હતી. તેમને બિનસાંપ્રદાયિકતાનો વિચાર પણ વહેતો કર્યો હતો. તેમના આ વિચારોની અવગણના જ નહીં પરંતુ

એનાથી વિરુધ્ધ દિશાનો પ્રવાહ એ સમય ચાલી રહ્યો હતો. હિન્દુ-મુસલમાનો વચ્ચે મોટી ખાઇ પડી ચૂકી હતી. જેને પૂરવી જ અશકય હતી. રોજરોજ જુદાં-જુદાં શહેરોમાં કોમી લડાઇઓનો જંગ વધ્યે જ જતો હતો.

આ તકનો લાભ પાકિસ્તાન અને નિઝામ રાજ્યે ઊઠાવ્યો. જે અસ્પૃષ્યોને હિન્દુઓ સ્વીકારતાં નહોતા. તેઓએ પોતાનામાં જોડવા લાગ્યા. આ સિવાય તેમાં શામ, દામ, દંડ, ભેદની નીતિ પણએ સમયે આવા રાજ્યો અપનાવવા લાગ્યાં હતા. આ વાતની જાણ આંબેડકરને થઇ અને તેઓ દુ:ખી થયા. તેમને એક નિવેદન બહાર પાડ્યું કે હિન્દુઓ અસ્પૃશ્યો ને સ્વીકારે કે ન સ્વીકારે તો પણ એમને ઈસ્લામ ધર્મ સ્વીકારવો નહીંએ સિવાય એમને ભારત સરકારે પાકિસ્તાનમાંથી સદિલતો ભારતમાં આવવા લાગ્યા. નિઝામ રાજ્યમાં બહુ ઓછા લોકોએ ઈસ્લામનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

મંત્રી મંડળની બેઠકમાં ડૉ.આંબેડકરે સુચન કર્યુ કે ભારતમાંથી મુસલમાનો ને અને પાકિસ્તાનમાંથી હિન્દુઓને એકબીજાના દેશમાં આવવા-જવાની છૂટ આપવામાં આવે બંન્ને દેશોએ સહમત થઇ મંજુરી આપી..

એ સમયે સમાજમાં અસ્પૃશ્યતા, જાતિભેદ, વર્ગભેદ, ઊંચ-નીચનો ભેદભાવ, ગરીબી-અમીરી, અસમાનતા, સ્વાતંત્ર્યતાનો અભાવ, ગરીબોનું શોષણ, સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની ધૃણા, સ્ત્રીઓને શિક્ષણથી વંચિત રાખવી, અસ્પૃષ્યો કે સદલિતો કે નીચલી જાતિ પ્રત્યેની હીનતા જેવા અસામાજિક તત્વો પણ ફેલાયેલા હતા. આ બધું ભીમરાવે જોયું ને દુ:ખી થયા અને બધા જ દૂષણોનો છેદ ઉડાડવા ને સમાજમાં સ્વતંત્રતા અને બંધુત્વ અને સમતા જાળવવા એમને બંધારણ ઘડવાની ફરજ પડી અને સમિતિ બનાવવામાં આવી.

કાયદાના બંધારણ માટે રચેલી સમિતિના સાત સભ્યો હતા. તેમાં એકનું મૃત્યું થયું. બીજા એક સભ્યે પોતાની તબિયત નરમ રહેતી હોવાથી રાજીનામું આપ્યું. ત્રીજા સભ્ય અમેરિકાના લાંબા પ્રવાસે ઉપડી ગયા. ત્રણ સભ્યો પોતાના અન્ય કામોમાં વ્યસ્ત હોવાથી એકપણ વખત હાજર રહેતા નહોતા. આથી બંધારણનું કામ એકલા ભીમરાવના માથે આવી પડયું તે કાયદાશાસ્ત્રના પ્રખર અભ્યાસની ડૉ.આંબેડકરે બંધારણ ઘડવાનું આ કામ પોતાના હાથમાં લઇને એને ન્યાય આપવા માટે સખત પરિશ્રમ કર્યો હતો. અકેલા હાથે આ કામ કરવું કેટલું કઠીન કહેવાયએ આપણે સમજી શકીએ છીએ. રાતોની રાતો સુધી ઉજાગરા કરીને બાબા સાહેબે આ કામ પાર પાડવાના નિશ્ચિય કર્યો હતો. જેના કારણે એમને મજ્જાતંત્રમાં દુખાવો થતો હતો. ઊંધી શકતા નહોતા, પગે સખત કળતર થયા કરતુ, ઘણા ડૉકટરો ને બોલાવ્યા હતા. છતાંય તેમને રાહત મળતી નહોતી ને ના છૂટકે એમને પોતાની સેવા-સુશ્રુષા માટે ડૉ.કુમારી સવિતા કબીર સાથે લગ્નગ્રંથીથી જોડાયા હતા.

જેમને પત્નિ ધર્મ નિભાવી તેમની કાળજી લીધીને તેમને સ્વસ્થ બનાવ્યા હતા.

ડૉ.આંબેડકરે તૈયાર કરેલ ખરડાનું વાંચન લોકસભા સમક્ષ વાંચવામાં આવ્યું. તે સાંભળીને કેટલાક સભ્યોએ ઉગ્ર ટીકા કરી. કોઈ કહે, ગૌહત્યા બંધીનો ઉલ્લેખ થયો નથી. કોઈ કહે, આર્થિક વિકેન્દ્રકરણની ઉપેક્ષા થઈ છે. કોઈએ કહ્યું આ બંધારણમાં અનેક ત્રૂટિયો છે. આવી અનેક ટીકાઓ કરવામાં આવી. બાબા સાહેબે તેને શાંતિ ચિતે સાંભળી અને પછી તેઓ ઉભા થયા ને કહ્યું કે....

આ બંધારણ સમગ્ર દેશની જનતાને નજર સમક્ષ રાખીને બનાવ્યું છે. તેમાં લોકશાહી ને જ ધ્યાનમાં રખાઈ છે. લોકોમાં શિક્ષણનો અભાવ છે. એ તમામ પાંસાઓને નજર સમક્ષ રાખીને બનાવ્યું છે. તેમાં લોકશાહી ને જ ધ્યાનમાં રાખીને આ ખરડો મેં તૈયાર કર્યો છે. તેમણે લોકશાહી પર કહ્યું કે....

"લોકશાહી પધ્ધતિમાં વ્યક્તિને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત પ્રદાન થાય છે. આ સાથે બિનસાંપ્રદાયિક્તાનો સ્વીકાર કરવો અનિવાર્ય છે. દેશમાં જુદાં-જુદાં ધર્મો છે, પંથો છે, જ્ઞાતિઓના વાડા છે. આ સૌએ લોકશાહીના ઉપયોગ દેશનું હિત નજર સમક્ષ રાખીને કરવું અંત્યંત જરૂરી છે. લોકો સ્વતંત્રતાનો અર્થ સ્વછંદતામાં ન ફેરવી નાખેએ ભયજનક સ્થિતિ સામે રાષ્ટ્રની સંપતિનું રક્ષણ કાયદાની મર્યાદામાં રહીને કંઈ રીતે કરવું? ભારત જેવા નિરક્ષર દેશ માટેએ વિકટ કોયડો બની જાય છે. રાજકીય પક્ષો રાષ્ટ્રનું હિત જોવાને બદલે માત્ર પોતાના પક્ષનું જ હિત જોશે તો દેશ સામે ખતરો ઉભો થઈ શકે. લોકશાહીમાં પ્રત્યેક માણસ શાસનનો ભાગીદાર આપોઆપ બને છે. આમ લોકોએ રાષ્ટ્રની વફાદારી સ્વીકારવી અનિવાર્ય છે. (પૃ.૧૭૫,૧૭૬ બંધદિશાનો ઊઘાડ)

લોક સામૂહિક સહજીવનની પધ્ધતિ છે. લોકશાહીનું ઉદ્ગમસ્થાન સમાજના ઘટકોના સામાજિક સંબંધોથી વિકસિત થયેલા સામૂહિક સહજીવનમાં શોધવાની આવશ્યક્તા છે.

આ સિવાય બાબાસાહેબ મનમાં વિચારતા કે પ્રત્યક્ષ બંધારણને બદલે બંધારાણીય નીતિમતા વધારે મહત્વની બની જાય છે. તેમને નીતિમત્તા પર ભાર મૂક્યો. બંધારણને બદલે બંધારણીય નૈતિકતાનું મહત્વ વધારે છે. બંધારણીય નૈતિકતા રહેશે તો બંધારણની ત્રુટિઓથી કશું બગડવાનું નથી. પરંતુ જો બંધારણીય નૈતિકતા જ લોકોમાં નહીં હોય તો બંધારણગમે તેટલું સારું હોય તો પણ તે કોઈ પરિણામકારક નહીં રહે.

બાબા સાહેબને એ વાતનો પુરો ખ્યાલ હતો કે બંધારણ સમિતિના મોટાભાગના

સભ્યોને દેશના ભવિષ્યની ચિંતા ઓછી અને પોતાના ભવિષ્યની ચિંતા વધારે હતી. એટલે બંધારણની બાબતમાં અમુક અચુક શબ્દોનો પ્રયોગ તેમને આવશ્યક લાગતો હતો. ઉદાહરણ માટે 'અલ્પસંખ્યક' શબ્દને જ લઈએ તો એમને એના બરાબર ખ્યાલ હતો કેજો આ શબ્દોના પ્રયોગ કરવામાં આવશો તો નિહિત સ્વાર્થ ધરાવતા લોકો અનેક સમસ્યાઓ ઊભી કરશે. એટલે એમને 'અલ્પસંખ્યક' શબ્દને બદલે 'સમાજનો કોઈપણ વિભાગ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો. બંધારણના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતી વખતે એમને ખુબ સાવધાની રાખી હતી.

તેઓ માનતા કે માણસો પોતે જ પોતાના માટે બનાવેલા બંધારણનો સમાધાનકારક રીતે લાગુ નહીં કરે તો ભવિષ્યમાં એવું માનવું પડશે કે બંધારણ ખોટું નથી. પરંતુ મનુષ્ય જ અધમ છે. એ પોતે પણ માનતા કે જો આ મોટું બંધારણ પદદલિતોના અધિકારોનું રક્ષણ કરવામાં નિષ્ફળ જશે. તો પોતે પોતાના જ દ્વારા આ શબ્દોથી બંધારણને બધાની સામે સરગાવી દેશે.

બંધારણ સમિતિ અને એમના વિચારોમાં ભિન્નતા જોવા મળતી હતી. જેમના કારણે એમની ઈચ્છા અનુરૂપ પ્રારૂપ તૈયાર કરવું એમના માટે શક્ય ન બન્યું. એમને પ્રાંત રચના પસંદ નહોતી. જ્યારે કેટલાંક સભ્યો પ્રાંત રચનામાં માનતા. એમને એનુચ્છેદ ૩૭૦ નો વિરોધ કરવાનું કામ પણ પોતાના એક મિત્ર મૌલાના હસરત મોહાની દ્વારા કર્યું. જેના કારણે બંધારણમાં નવાનવા સુધારા થવા લાગ્યા. તેમાં અન્ય સભ્યોની ઈચ્છાનુસાર ફેરફાર કરવા લાગ્યા. ત્યારે બાબાસાહેબ કહ્યું કે આ બંધારણનો અમલ હવે નહીં થાય તો હું મારા પદ પરથી રાજીનામું આપી દઈશ ને જ્યારે સમિતિના આ સભ્યોને વાતની જાણ થઈ ત્યારે બધા સભ્યોએ ખરડા પર સહી કરીને એ ખરડો લોકસભામાં પસાર કરવામાં આવ્યો ને ૨૬ નવેમ્બર ૧૯૪૯ ના દિવસે તેનો સ્વીકાર થયો.

બંધારણ બનાવવાના આપણા ઉદ્દેશ્યા દ્વિવિધ છે.

(૧) રાજકીય લોકશાહીનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવું.

(૨) એ નિશ્ચિત કરવું કે આપણું ધ્યેય આર્થિક લોકશાહી છે અને એ પણ નક્કી કરવું કે જે કોઈ સરકાર સત્તા પર હશે, તે આર્થિક જનતંત્ર લાવવા માટે સઘન પ્રયાસ કરશે.

(ડૉ.આંબેડકર અને સામાજિક ક્રાંતિની યાત્રા પૃ.૧૫૪)

બંધારણમાં અસ્પૃષ્યો પ્રત્યેની રૂઢિ નાબૂદ કરવામાં આવી. પધ્ધતિના હકોનું રક્ષણ કરવામાં આવ્યું.

તા.૨૯ એપ્રિલ ૧૯૪૭ ના રોજ બંધારણ સમિતિ એ ગર્જના કરી વિશ્વને જણાવ્યું કે, અસ્પૃશ્યતાની રૂઢિ હવે નાબુદ થઈ છે. અસ્પૃશ્યતાના કારણે કોઈપણ વ્યક્તિ પર અન્યાય થાય તો તે એક અપરાધ સમજવામાં આવશે . બંધારણ સમિતિ સમક્ષ આ નિવેદન કરવાનું સૌભાગ્ય સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને પ્રાપ્ત થયું. વિશ્વના સમાચારપત્રોએ આ ઘટનાને 'અસ્પૃશ્યોનું સ્વાતંત્ર્ય', 'અસ્પૃશ્યોની અસ્પૃશ્યતાને તડીપાર કરનાર એક ઐતિહાસિક ઘટના', 'માનવી સ્વાતંત્ર્યનો એક વિજય' વગેરે શીર્ષકો આપી આવકારી હતી.

(ડો.આંબેડકરનું જીવન અને કાર્ય પૃ.૪૧૯)

અસ્પૃશ્યોના નેતા તરીકે ડૉ.આંબેડકર રાજનીતિમાં આગળ પડતા હતા.ઈ.સ.૧૯૨૬ માં તેમની મુંબઈ ધારાસભામાં નિમણુક થઈ હતી અને અગિયાર વર્ષ પછી તેઓ મુંબઈ શહેરમાં અસ્પૃશ્યોના પ્રતિનિધિ તરીકે ચૂંટાયા. હિંદ સરકારનો ઈ.સ.૧૯૩૫ નો ધારો જેના પર આધારિત છે. તે ખરડાને ઘડનાર સંયુક્ત સંસદીય સમિતિમાં અને લંડનની ત્રણ ગોળમેજી પરિષદમાં તેઓ તેમના જૂથ્ માટે લડ્યા હતા.

નવા બંધારણમાં આરક્ષણ બાબતના મુદ્દા અંગે શ્રી ગાંધીજી સાથે ઊભા થયેલો સંઘર્ષ તેમના રાજનૈતિક જીવનની અંત્યંત નોંધપાત્ર ઘટના છે. ડૉ.આંબેડકર અનુસૂચિત જાતિ માટે કેટલાંક રાજકીય આરક્ષણોનો આગ્રહ રાખ્યો. આરક્ષણ માટે બ્રિટિશ સરકાર જે કંઇ જોગવાઈ ઊભી કરવા માંગતી હતી. તેના વિરોધમાં શ્રી ગાંધીએ આમરણાંત ઉપવાસ આદર્યો.. આ સંઘર્ષને પરિણામે નવા બંધારણમાં રાજ્યની ધારાસભાઓમાં અને સંસદની બંને ગ્રહોની ચૂંટણીમાં સંયુકતમત આપવા અને અસ્પૃશ્યો માટે અનામત બેઠકો રાખવી એ બાબતના પ્રસિધ્ધ પૂના કરાર ઉપર મિ.ગાંધી અને આંબેડકર સંમત થયાં. (ડૉ.આંબેડકરનો સંપૂર્ણ અક્ષરદેહ ગ્રંથ-૧૮ પૃ.૬)

ડૉ.આંબેડકરે કાયદા વિશે જે કુશાગ્ર બુધ્ધિથી અવિશ્રાંત પરિશ્રમથી, પરિપૂર્ણ કુશળતાથી તથા જ્યાં જરૂર પડી ત્યાં બધાંની સંમિતિથી પરંતુ દ્દઢતા થી બંધારણના માર્ગદર્શક તરીકેનું કાર્ય કર્યું હતું. એ અંગે કૃતજ્ઞતા તેમના માટે પ્રગટ કરવી અસમર્થ છે.

પ્રારૂપ સમિતિના સાત સભ્યોમાંથી ટી.ટી.કૃષ્ણામાચારીએ સમિતિમાં ડૉ.આંબેડકર ના યોગદાનને આ શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યું કે, 'સંસદનેએ કલ્પના નહીં હોય કે આપણે નામ સુચવ્યા, જેમાં

એકે રાજીનામું આપ્યું. જેમની જગ્યાએ અન્ય કોઈની નિમણૂંક કરવામાં નહોતી. એક અન્ય સભ્ય રાજ્યની ખટપટમાં હતા. બે દિલ્લીથી દૂર હતા અને ખરાબ સ્વાસ્થ્યના કારણે હાજર રહી શકે તેમ નહોતા. આખરે પ્રારુપ તૈયાર કરવાનો બધો ભાર ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર પર આવ્યો. એમાં કોઈ શંકા નથી કે તે કામ યશસ્વી રીતે કરવા બદલ આપણે એમના ઋણી છીએ? તો પંડિત નહેરુએ પણ સંસદમાં કહ્યું કે, 'બંધારણ તૈયાર કરવાની બાબતમાં ડૉ.આંબેડકર થી વધારે ચિંતા અને કષ્ટ બીજા કોઈએ સહન કર્યા નથી. ભારતનું બંધારણ તૈયાર કરવા માટે એમના દ્વારા કરવામાં આવેલા પરિશ્રમ અને કષ્ટને ઓછા આંકવાએ નરી ગપ્પાબાજી છે.

(ડૉ.આંબેડકર અને સામાજિક ક્રાંતિની યાત્રા પૃ.૧૫૪)

આ બંધારણને ૨ વર્ષ ૧૧ માસ અને ૧૮ દિવસ લાગ્યા. જેમાં બાબાસાહેબની કુશાગ્ર બુધ્ધિ તેજોમયતા જોવા મળે છે. જે ૨૬ જાન્યુઆરી ૧૯૫૦ થી અમલમાં આવ્યું

સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ

૧. બંધ દિશાનો ઊઘાડ, ગણેશ સિન્ધવ બાદલ, ઉદાસ ટ્રસ્ટ.

૨. ડૉ.આંબેડકર અને સામાજિક ક્રાંતિની યાત્રા, ગોવિંદભાઈ ચૌહાણ, આનિલ રાવલ, ચંદ્રકાંત દવે, ડૉ.ગીતા પટેલ (અનુવાદ) , સામાજિક સમરસતામંચ.

૩. ડૉ.આંબેડકરનું જીવન અને કાર્ય, મૂળ લેખક પદ્મભૂષણ ડૉ.ધનંજયકીર (અનુવાદકો : દેવેન્દ્રનાથ કર્ણિક મૂળજીભાઈ વી.ખુમાણ), નવભારત સાહિત્ય મંદિર.

૪. ડૉ.આંબેડકરનો સંપૂર્ણ અક્ષરદેહ ગ્રંથ-૧૮, પ્રો.એ.ડબલ્યુ મીર, ડૉ.આંબેડકર ફાઉન્ડેશન, સમાજિકન્યાય અને અધિકારીતા મંત્રાલય, ન્યુ દિલ્હી.

૫. ડૉ.આંબેડકર અને સામાજિક ક્રાંતિની યાત્રા, ગોવિંદભાઈ ચૌહાણ, અનિલ રાવલ, ચંદ્રકાંત દવે, ડૉ.ગીતા પટેલ (અનુવાદ), સામાજિક સમરસતા મંચ.

12

Relationship between Economic development and Financial system.

Dr. Vinod G. Meena
Assistant Professor
Department of Economics
L.D Arts College, Ahmedabad

Abstract:

Every nation of the world aims at owning the pace of development without losing the track. Majority of them fluctuates because of ignorance of many reasons such as lack of finance management, improper planning of various sector of economy and lastly, implementation with less accuracy.

This research paper aims at focusing on the crucial and major roles with the reasons of the Financial system devoting the part in the strengthen of the economic development of various countries of the world.

Keywords :
economic development, financial development, roles and impact of strong financial system.

Introduction

Economists have long recognized the importance of the financial system Financial institutions and markets are together called the financial system. This financial system is the backbone of the national economy. This is because the efficiency with which the financial system works plays a very important role in the economic development of a nation. The role of the financial system may not be apparent since we assume its existence to be a given. However, when we do start paying attention to the financial system, it is easy to see why it plays a foundational role in the economic development of a country.

Hand-in-Hand (financial system and Development)

The development of any country depends on the economic growth the country achieves over a period of time. Economic development deals about

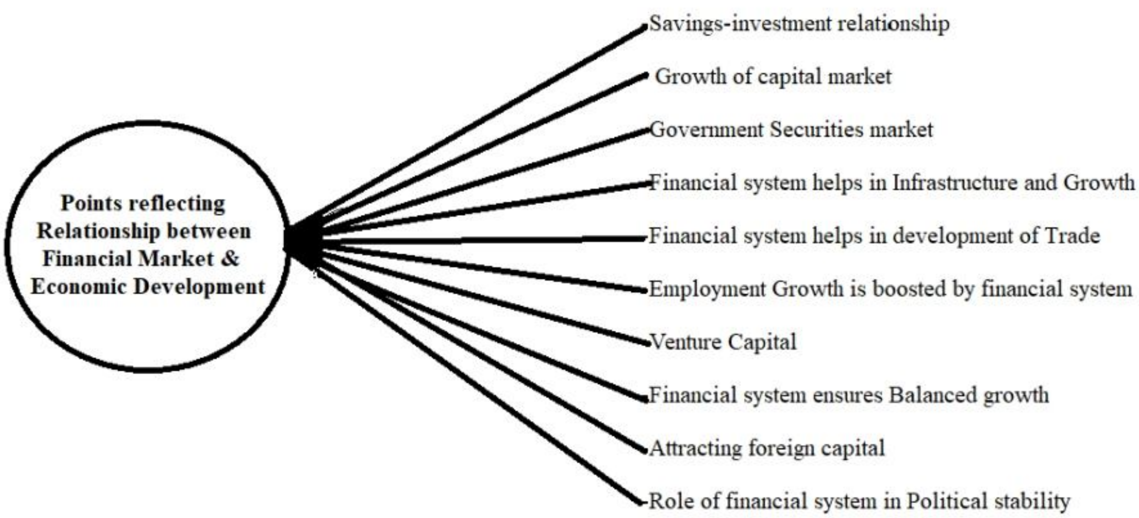

investment and production and also the extent of Gross Domestic Product in a country. Only when this grows, the people will experience growth in the form of improved standard of living, namely economic development.

1) Savings-investment relationship

To attain economic development, a country needs more investment and production. This can happen only when there is a facility for savings. As, such savings are channelized to productive resources in the form of investment. Here, the role of financial institutions is important, since they induce the public to save by offering attractive interest rates. These savings are channelized by lending to various business concerns which are involved in production and distribution.

2) Financial systems help in growth of capital market

Any business requires two types of capital namely, fixed capital and working capital. Fixed capital is used for investment in fixed assets, like plant and machinery. While working capital is used for the day-to-day running of business. It is also used for purchase of raw materials and converting them into finished capital

is raised through capital market by the issue of debentures and shares. Public and other financial institutions invest in them in order to get a good return with minimized risks. For working capital, we have money market, where short-term loans could be raised by the b products. Fixed businessman through the issue of various credit instruments such as bills, promissory notes, etc.Foreign exchange market enables exporters and importers to receive and raise funds for settling transactions. It also enables banks to borrow from and lend to different types of customers in various foreign currencies. The market also provides opportunities for the banks to invest their short term idle funds to earn profits. Even governments are benefited as they can meet their foreign exchange requirements through this market.

3) Government Securities market

Financial system enables the state and central governments to raise both short-term and long-term funds through the issue of bills and bonds which carry attractive rates of interest along with tax concessions. The budgetary gap is filled only with the help of government securities market. Thus, the capital market, money market along with foreign exchange market and government securities market enable businessmen, industrialists as well as governments to meet their credit requirements. In this way, the development of the economy is ensured by the financial system.

4) Financial system helps in Infrastructure and Growth

Economic development of any country depends on the infrastructure facility available in the country. In the absence of key industries like coal, power and oil, development of other industries will be hampered. It is here that the financial services play a crucial role by providing funds for the growth of infrastructure industries. Private sector will find it difficult to raise the huge capital needed for setting up infrastructure industries. For a long time, infrastructure industries were started only by the government in India. But now, with the policy of economic liberalization, more private sector industries have come forward to start infrastructure industry. The Development Banks and the Merchant banks help in raising capital for these industries.

5) Financial system helps in development of Trade

The financial system helps in the promotion of both domestic and foreign trade. The financial institutions finance traders and the financial market helps in discounting financial instruments such as bills. Foreign trade is promoted due to per-shipment and post-shipment finance by commercial banks. They also issue Letter of Credit in favor of the importer. Thus, the precious foreign exchange is earned by the country because of the presence of financial system. The best part of the financial system is that the seller or the buyer do not meet each other and the documents are negotiated through the bank. In this manner, the financial system not only helps the traders but also various financial institutions. Some of the capital goods are sold through hire purchase and installment system, both in the domestic and foreign trade. As a result of all these, the growth of the country is speeded up.

6) Employment Growth is boosted by financial system

The presence of financial system will generate more employment opportunities in the country. The money market which is a part of financial system, provides working capital to the businessmen and manufacturers due to which production increases, resulting in generating more employment opportunities. With competition picking up in various sectors, the service sector such as sales, marketing, advertisement, etc., also pick up, leading to more employment opportunities. Various financial services such as leasing, factoring, merchant banking, etc., will also generate more employment. The growth of trade in the country also induces employment opportunities. Financing by Venture capital provides additional opportunities for techno-based industries and employment.

7) Venture Capital

There are various reasons for lack of growth of venture capital companies in India. The economic development of a country will be rapid when more ventures are promoted which require modern technology and venture capital. Venture capital cannot be provided by individual companies as it involves more risks. It is only through financial system, more financial institutions will contribute a part of their investable funds for the promotion of new ventures. Thus, financial system enables the creation of venture capital.

8) Financial system ensures balanced growth

Economic development requires a balanced growth which means growth in all the sectors simultaneously. Primary sector, secondary sector and tertiary sector require

adequate funds for their growth. The financial system in the country will be geared up by the authorities in such a way that the available funds will be distributed to all the sectors in such a manner, that there will be a balanced growth in industries, agriculture and service sectors.

9) Attracting foreign capital

Financial system promotes capital market. A dynamic capital market is capable of attracting funds both from domestic and abroad. With more capital investment will expand and this will speed up the economic development of a country.

10) Role of financial system in Political stability

The political conditions in all the countries with a developed financial system will be stable. Unstable political environment will not only affect their financial system but also their economic development.

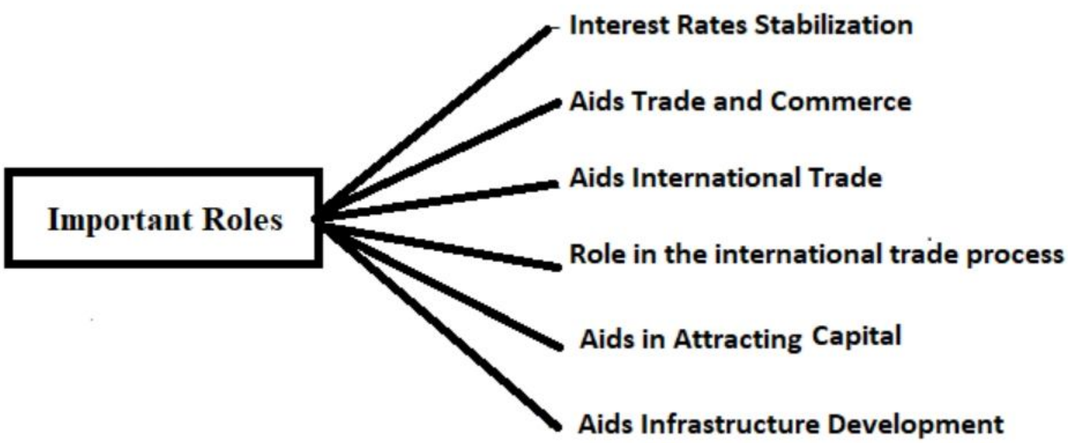

(i) Interest Rates Stabilization: The financial system ensures that all the organizations and institutions which it is composed of, behave as one unified system. Generally, healthy competition is promoted between the members of the system. This means that members have to compete with each other by lowering their costs. As a result, the benefits of lower interest rates are passed on to the consumers. It is the existence of the financial system, which ensures that interest

rates remain stable across the country. The banking system led by a central bank makes this possible. In the absence of a financial system, each region would have its own interest rate based on the availability of capital. However, with the financial system in place, interest rates remain the same across the entire country. As a result, businessmen and entrepreneurs throughout the country are on an equal footing.

(ii) Aids Trade and Commerce: Credit risk has always been the main factor that inhibits trade and commerce. If a seller is not sure about whether they will get paid for the goods which they sold, then they will not sell more goods till the earlier payment has been received. This reduces inventory turnaround and leads to a decline in trade and commerce. Financial systems ensure quick and timely payment. With the advent of advanced technology, it is now possible to remit money to any part of the world within a few seconds. Hence, financial markets and institutions aid in trade and commerce and even improve the gross domestic product of a country.

(iii) Aids International Trade: The risks inherent in trade and commerce get multiplied several times when it comes to international trade. This is because firstly, the seller and buyer, are in different legal jurisdictions. Hence, the enforceability of contracts is reduced. Secondly, the quantity of goods involved in import and export transactions is extremely large. Hence, the outstanding amounts also become large, and this ends up increasing the overall risk in the transaction.

(iv) Role in the international trade process. This is because importers and exporters generally use banks as an intermediary in the process. The importer deposits money with the bank in the form of a letter of credit. This letter of credit is then paid to the exporter by the bank when goods are received. As a result, neither party has to rely on each other. Instead, both of them can rely on the bank, which has a higher credit rating and therefore aids in the reduction of risk. Similarly, countries have created special boards for export credit and promotion. These boards provide important services like insurance and payment guarantees in international trade. It would be fair to say that in the absence of financial markets and systems, international trade would be negatively impacted.

(v) Aids in Attracting Capital: Stable financial markets raise investor confidence. As a result, investors from domestic as well as international markets start investing

in the capital markets. As a result, more capital becomes available to domestic companies. They can then use this capital to increase economies of scale, which makes them more competitive in the international market. If these financial institutions and markets were not present, foreign investors would find it very difficult to locate investment opportunities and follow through with them.

(vi) Aids Infrastructure Development: Financial markets play a vital role in infrastructure development, as well. This is because the private sector may face great difficulties in raising large amounts of funds for projects with a high gestation period. It is the financial markets that provide the liquidity required by investors. Investors can sell their securities and cash out whenever they want. It is not important for the same investor to hold on to the security for the entire tenure of the loan. Key sectors like power generation, oil, and gas, transport, telecommunication, and railways receive a lot of funding at concessional rates thanks to the financial markets

TAKING A LEAD NOW/CONCLUSION

The accumulation of all factors considered in this assignment, reveals that even the economic development has attracted and received increased attention from both Academia and Policy makers as well. More particularly financial system played a leading role in Developing countries, considering the wide spread belief among the policy makers, economists - that to boost financial system ideally enhances productivity which promotes development. Summing up, financial systems are like the foundation of a building. This is because the financial system is fundamental, and the economy cannot stand without it. However, until everything is working fine, no-one notices the financial system just like the foundation.

References:

- https://simple.m.wikipedia.org/wiki/Economic_development#:~:text=Economic%20development%20it%20is%20the,there%20is%20more%20economic%20development.
- https://www.britannica.com/topic/economic-development
- https://denver-south.com/what-is-economic-development/
- https://caled.org/economic-development-basics/
- https://www.indrastra.com/2016/05/FEATURED-5-Basic-Functions-of-a-Financial-System-002-05-2016-0026.html?m=1

- https://unepinquiry.org/publication/inquiry-global-report-the-financial-system-we-need/
- https://democracyjournal.org/magazine/40/the-financial-system-of-the-future/
- http://www.sr-sv.com/financial-system/
- https://www.worldbank.org/en/news/speech/2019/10/26/a-strong-financial-sector-for-a-stronger-india
- https://www.intelligenteconomist.com/financial-system/

\- **Reference Books**

- The End of Banking: Money, Credit, and the Digital Revolution

\- Jonathan Mcmilan

- Indian Financial system

\- Bharti V. Pareek

...Published by...
Http://www.hemchandracharyaejournal.com/

INTERNATIONAL PUBLISHING HOUSE

H Q .
AT & POST-CHAVELI, TA-CHANSMA, DIST-PATAN
NORTH GUJARAT, INDIA, ASIA